

Det Syvende Capitel

Om Lygom-Klosters Amt.

Grændser. Størrelse. Jordbond og Skov. Dette lille Amt, som er combineret med Apenrade-Amt, grændser mod Norden til Haderslev-Amt, mod Østen til Apenrade-Amt, mod Sønden til Tønder-Amt, og mod Vesten til Loh-Herred. Det er omtrent 1½ Miil langt og bredt. Jorden er meget god til Korn, dog voxer her ingen Hvede. I Nordlygom Sogn er smuk Skov. Paa sine Steder er her og nogen Mose- Hede- og Sand-Jord.

Plovtal. Det bestaaer af eet Birk, hvori ere 3 Kirkesogne, og har sin egen Amtsforvalter, som tilligemed er Huusfoged og Birkeskriver, samt en Birkedommer. Plovenes Antal er i alt 165. Dog høre til Amtet mange Beboere i Haderslev- Apenrade- og Tønder-Amter, samt i Loh-Herred.

Klosteret dets Abbeder. Har har tilforn været et riigt Bernhardiner- Eller Cistercienser-Kloster, kaldet Locus Dei, stiftet 1173 af Biskop Ottonkar i Ribe, af hvis Abbeder vides følgende: 1.) Bernhardus 1173 afstod Embedet til 2.) Vagerus, som ved Hielo af Erkebiskop Absalon og Biskop Homerus i Ribe meget forbedrede Klosterets Indkomster og Friheder. 3.) Tuco Abbas loci Dei 1263. 6.) Johannes Abbas 1278. 7.) Olaus Abbas 1365. 8.) Frater Sveno Abbas monasterii loci Dei 1405. 9.) Dnus Trugillus Abbas loci Dei 1419. 10.) Der ersahme in Godh Hr. Tuke Abbet tho Lume-Closter 1455. 11.) Abbed Hennicke (225) af Lydom Kloster 1516. 12.) Sel. Abbet Niels Petersen tho Lünm Closter 1546. 13.) Frater Martinus, den sidste Abbed, døde 1548.

Historie. 1223 fik Klosteret Spandwith Kirke af Biskoppen i Ribe, 1227 Daler Kirke og 1250 Bredwath Kirke, samt Kongens Gods i Schwanstorp udi Løyæhæret af Kong ABEL. 1257 gav K. CHRISTOPHER Klosterets Skibe frie fra Told i Apenrade. 1268 afbrændte Klosteret. 1279 gav Kong ERIK GLIPPING Klosteret endeel Jordegods. 1387 havde Klosteret Trette med Hr. Oluf Steensen Ridder, som derfor blev sat i Band af Erkebisp Magnus i Lund. I Deelingen 1544 tilfaldt dette Kloster Hertug HANS den Ældre, som lod det blive i sin forrige Stand indtil Abbedens Død 1548, da han forjagede Munkene og forvandlede det til et Amt.

Det merkværdigste Sted i Amtet er
Flekken Lygom Kloster.

Beliggenhed og Grund. Denne liden Bye ligger under 54° 59' nordlig Brede og 29° Længde. Den har rød sandig Grund, men got Vand, og ligger 3 Mile Vesten fra Apenrade, 5 Mile Nordvest for Flensborg, 1½ Miil Nordost fra Tøndern og 3 ¼ Miil fra Ribe.

Huse og Gade. Husene, i alt 121, ere alle af Brandmuur, men med Straatag. Byen har 5 Gader, Storegaden, Lillegaden, Søndergaden, Vestergaden og Knappergaden, samt en Vandmølle med to Broer over Aaen, som løber ud til Vesterhav. **Fiskerie.** Deri findes Giedder, Aborrer, Skaller, Alander, som ligner Karper i Størrelse og Smag, Løbere, som ligne de saa kaldte Løyer i Sielland, dog af finere Smag, Aal, Regenøyen, og undertiden Lax-Ørreder, som mod Strømmen komme fra Vesterhavet. Af dette Fiskerie betiener Amtsforvalteren, Præsten og Mølleren sig.

Cap. 8. Om Apenrade Amt
Cap. 9. Om Amtet Tøndern.

Erik Pontoppidan, Den Danske Atlas Tomus VII 1774 Del 3

Folketal. Familiernes Antal er nu 172, bestaaende af 600 Siele. De Fødde og Døde har beløbet sig til 290 Fødte og 326 Døde i 10 Aar. (226)

Kniplings-Fabrik. Af Haandverksfolk findes her i alt 67 Familier, hvoraf Skomagerne har Laug. Mange Fruentimmer nære sig af at forfærdige Kniplinger og Hr. B. A. Schram har for nogle Aar siden her anlagt en vævede Kniplings-Fabrik.

Markeder. Markeder holdes her Torsdagen efter Paaske og St. Bartholomæi Dag, samt Hestemarked Mandagen efter Lætare.

Kirke. Kirken, som tilhører Kongen, er en Korskirke, hvelvet og uden Taarn, som man dog endnu kan see Ligning af at have været paa Kirken. Den er bygt af røde Muursteene, og Grundvolden af hugne Kampstene. Inden i findes oppe ved Hvælvingerne adskillige hemmelige og mørke Munkegange. Her ere fem Biskopper begravne, nemlig Homerus, Olaus, Gunnerus, Esgerus af Ribe og Nicolaus af Borglum. Danckw. P. 83 og Pont. Annal. Eccl. Dan. T. I. p. 440. Lige for Alteret ligger en firkantet Steen, af Skikkelse som en Liigkiste med et udhugget Kors paa, uden nogen Indskrift, hvorunder man troer en Abbed et ligge begravet. Ved engang at aabne dem Grav, fandtes deri nogle Urner med Leer og Aske. Ve den venstre Side af Choret er en Liigsteen over Peter Friderich Ditmarsus, døde 1702, og ved den høyre Side af Alteret en Liigsteen over Else Marie Zimmermann, døde 1737. I Choret er nok en Liigsteen over Christian Bruun, døde 1737, samt hans Forældre og Oldefædre.

Hospital. Ved Kirken er et Hospital stiftet af Landraad Gunderoth og begavet af ham med 2000 Rdlr, hvoraf fire Fruentimmer aarlig nyde hver 12 Rdlr, samt frie Huus. Over Døren er i en stor Steen udhugget Giverens Navn og Vaaben.

Efter Reformationen forrettede Præsten i Nordlygom Gudstienesten her i Klosterkirken og Indbyggerne saavel af Flekken, som nogle næved liggende Landsbyer bleve lagte hertil og tagne fra Nordlygom Sogn, dog saaledes at én Præst beholdt begge Sognene. (227) Dette stod saaledes hen indtil 1739, da Lygomklosters Flekke fik sin egen Præst, som beholdt Præstegaarden i Flekken, og Nordlygom Sogn altsaa reen skildt herfra.

Til dette Sogn hører: Lygomkloster Flekke 11 Plove. Asfith 2 Plove. Faverbye 1 Plov. Ellum 9½ Plov. Ouwith 1 Plov. Vester-Mølle 1 Plov. Nyboe 2 Plov. Søegaard 1 Plov og Flesborg ½ Plov, altsaa i alt 29 Plove.

De 2 øvrige Sogne i dette lidet Amt ere:

- 1) Nordlygom Sogn (a). Faargaard. Tagdgard. Vester-Terp. Lygomgaard. Tornskov. Kloying. Lygom. Ulstrup. Loytved. Berendrup. Wiesberg. Kaalekaadt. Landebye.
- 2) Breede eller Breedbroe Sogn (b). Brede. Breedbroe. Storde. Trelborg. Kummerløv. Aaspe. Borrig. Harris. Apterp. Synderwolm. Norderwolm. Swantrup. Boesholm. Bredkier. Sølsted. 4 Colonisthuse, som efter Beqvemmelighed snart søge dnne Kirke, snart Abild Kirke i Tønder-Amt (227)
 - a) Dette Sogn blev, som ved Flekkens Beskrivelse foran er fortalt, 1739 adskildt fra Lygom Kloster Sogn. Kirken er meget gammel, men maa være ombyggt, da intet gammelt findes i den, uden en Nøgel til Kirkedøren med Aarstal 1547. Munkene fra Klosteret have i de catholske Tider her forrettet Gudstienesten. Sognet har meget

frugtbare Marker og god Græsning, samt en meget behagelig Egn. Præsten fik 1739 sin Boelig i Lygomgaard-Bye, da han mistede Præsteboeligen i Flekken.

- b) Kirken er for det meste bygt af hugne Qvaderstene, og har et lidet spidst Taarn. I de catholske Tider har den som en Filial-Kirke staaet under Lygom-Kloster, og været indviet til St. Maria. Her findes et Monument over en Søemand fra Trelborg, som døde i sit Slaverie udi Tyrkiet, og er opsat for de Penge som vare bestemte til hans Udløsning. Det er 2½ Alen (228) høyt og 1½ Alen bredt, forestillende et paa Jorden liggende og med tunge Kieder bebyrdet Menneske, som ynkelig bliver hudflettet af en Tyrk. Ved en anden side sees to Bedende, og ven over nogle bibelske Sprog. Ligeledes sees her Præsten Erik Winds og Hustrues Portrait, samt M. Laur. Friises, som skal have været meget kyndig i de østerlandske Sprog. Paa Prædikestolen sees Aarstallet 1612 og Klokken er omstøbt 1727. Paa Kirkegaarden findes 8 smaae ved hinanden liggende Gravstene over 8 Sødskende, hvis Forældre endnu levede 1768 i Bredbroe, og havde endda syv levende Børn. Kirken tilhører Kongen.

Det Ottende Capitel

Om Apenrade Amt.

Grændser. Deeling. Dette Amt, som deles i to Herreder, nemlig Ries og Sønder-Rangstrup-Herred, samt Birket Warnitz, grændser mod Norden til Haderslev-Amt, mod Vesten til Haderslev Bye, Lygom-Kloster og Tøndern, mod Sønden ligeledes til Tønder-Amt, og mod Østen til Østersøen. Det staaer under én Amtmand med Lygomklosters Amt.

Størrelse. Længden og Bredden er meget ulige, hvor den er størst regnes Længden fra Øster til Vester for 5 Mile, og Bredden fra Sønden til Norden for 3 Mile. Dog maae herved agtes at det i Amtet incorporerede Birk Warnitz slet ikke hænger sammen med noget af begge Herrederne.

Jordbond. Fiskerie. Jorden i Ries-Herred og Warnitz-Birk er meget frugtbar, men falder derimod temmelig maver i Sønder-Rangstrup-Herred. Paa Fiske, fornemmelig Torsk, Makreel og Foreller, er her ingen Mangel. Ved Apenrade Bye, samt i Loit og Warnitz Sogne fanges og nogle Lax.

Floder. I Amtet udspringe to bekiendte Floder, nemlig de venstre Arm af Nipsaae, som fra Lygom Sogn løber hen ad Haderslev-Amt, og Widau eller Hvidaae. Denne sidste har to Kilder, den eene ved Lygom Kirke og den ande ved Fladsteen i Loit Sogn. Ved deres Forening kaldes disse to Bekke Rødaae (Rodeau) Ved Bedsted modtager den Floden Arnaae, ved Tøndern Bre, siden Grønaa og (229) Syderaae, hvorpaa den ved et Dige skilles fra Gotteskogs Søe og igiennem Sluser falder ud i Vesterhavet.

Kirkeordinantz. Den 1 Jan. 1598 fik dette Amt af Hertug JOHAN ADOLPH sin egen Kirkeordinantz paa Plattysk, bestaaende af 14 Artikler, hvoraf den sidste igien er deelt i 11 Paragrapher. Originalen deraf forvares endnu i det kongelige tyske Cancellies Archiv udi Kiøbenhavn.

Nye Fogderier. Da Swabsted Amt 1702 blev adskilt af Hertug CARL FRIDERICH i hans Mindreaarighed, bleve de Plove, som udgiorde Fogderiet Kolstrup, fuldkommen lagde til Apenrade Amt. Dette Fogderie tilhørte forhen de slesvigske Biskopper og laae inden Amtets

Grændser. Samme Tid blev og Fogderiet Sundewiit og tilforn kaldtes Dyppel, skildt fra Swabsted Amt og lagt til dette.

Kirker. Amtes Forvalter er tillige Huusfoged og Tingskriver. Foruden Kiøbstæden Apenrade ere her i alt 9 Kirker med 9 Præster, som alle prædike paa Dansk.

Kirker. Amtets Forvalter er tillige Huusfoged og Tingskriver. Foruden Kiøbstæden Apenrade ere her i alt 9 Kirker med 9 Præster, som alle prædike paa Dansk.

Staden Apenrade.

Beliggenhed. Apenrade er en af de beste og nærsomste Stæder i Hertugdømmet og er i 300 Aar blevet meer end dobbelt saa stor som før. Den ligger ved en bred og aaben Bugt af Østersøen, som kaldes Apenrade Fiord. Dens Beliggenhed er temmelig siid, omtrent 4 Mile Norden for Flensborg. Den er for det meste omgivet med Høye.

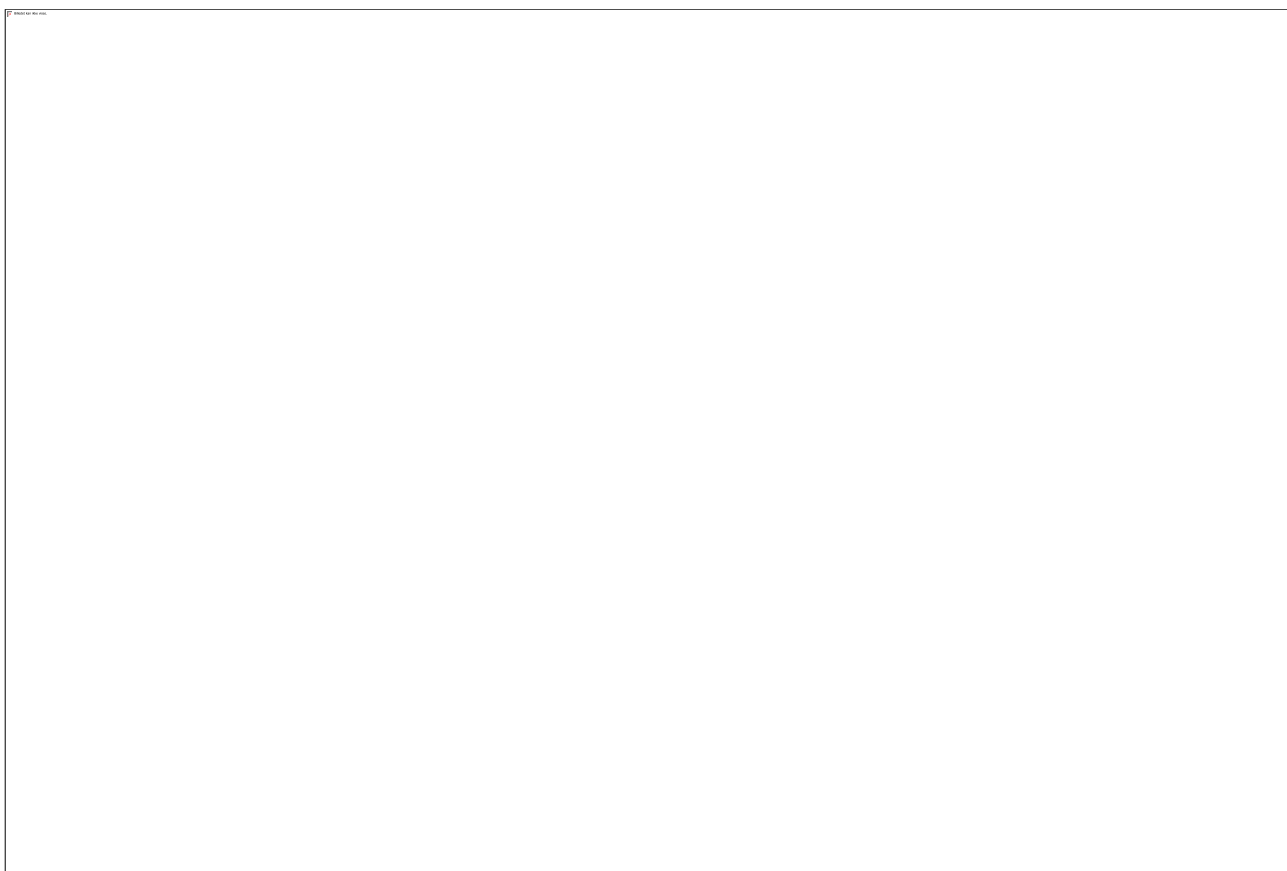
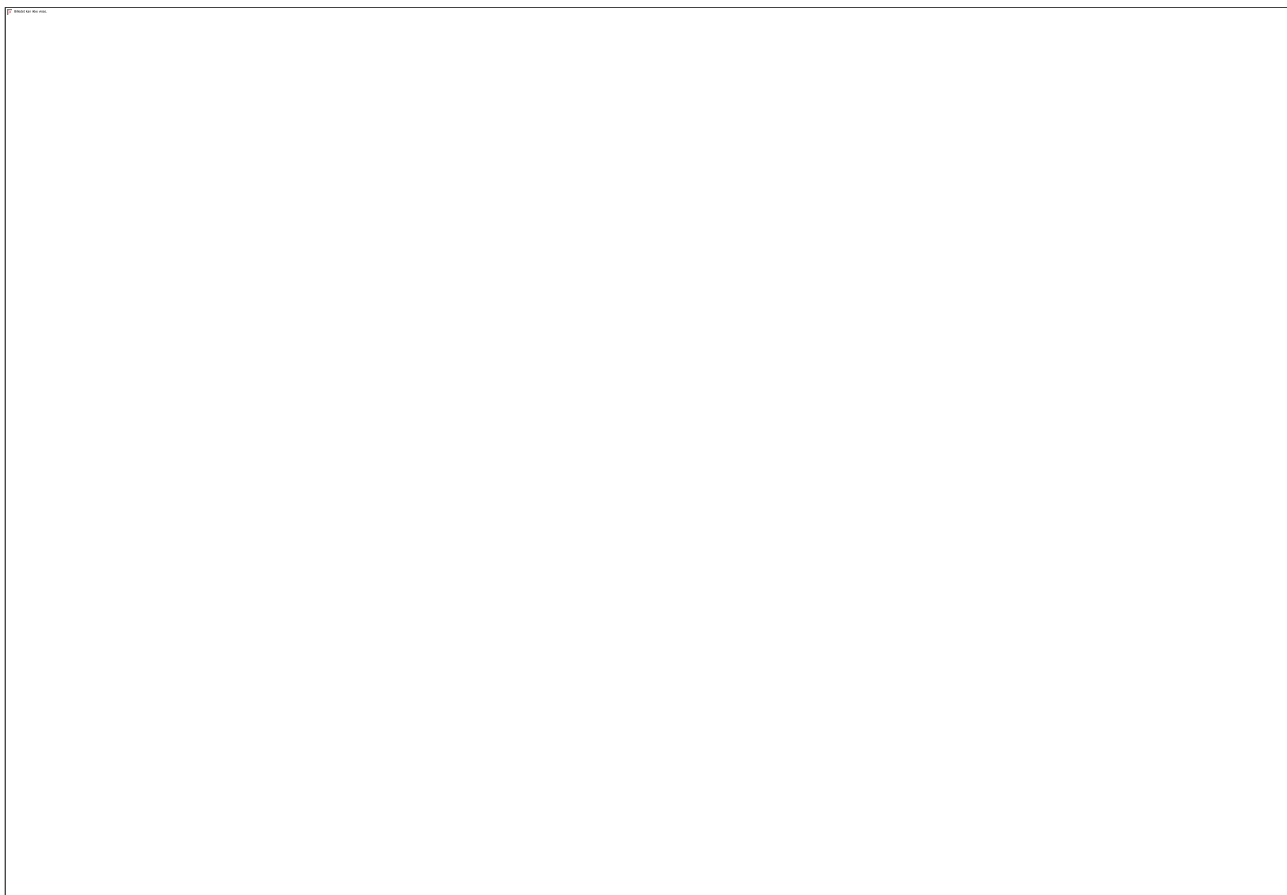
Navn. Sit Navn meenes Byen at have af en aaben Rhede, hvilket synes rimeligt af dets gamle Skrivemaader Oppenrade og Oppenraae. Paa Dansk kaldes den nu i Almindelighed Aabenraa, som vel kunde betyde en aaben Vraae.

Den er meget gammel, thi dens Navn forekommer allerede 1148 men sin Kiøbstædrettighed har den først 1284 faaet af Hertug (231) WALDEMAR IV. dog saynes det af dens Skraae, som Privilegierne vare ældre. Læserne dømme herom af deres Begyndelse: In nomine patris, silli & spiritus sancti. Amen. Nos Consules & Cives in Oppenraa statuta nostræ Civitatis quæ Skraa dicuntur, prout erant temporibus Waldemari Regis, ordinavimus & scribi fecimus in hunc modum & c.

Og af dens Slutning: Nos igitur Waldemarus Dei gratia Dux Jutiæ, precibus prædictorum consullum & civium nostrorum in Oppuraa inclinati de meliorum mostrorum & aliorum consilio & assensu, prædicta statuta omnia suprascripta, tanquam rationabilia more aliarum villarum in nostro ducatu & dominio prudentum consilio edita & leges & consvetudines bonas quas a nostris progennitoribus, scilicet Rege Waldemaro & aliis Regibus, Principibus & Ducibus liberius habuerrunt, dimittimus, ratisicamus, approbamus & sigilli nostri munimine confirmamus.

Stadsret. Stadsretten, som næsten er gandske overneenstemmende med den Flensborgske, er udgivet af Westphal. Monum. Ined. Og i den tredje Deel af Dreyers vermischte Abhandlungen.

St. Nicolai Kirke. Byen har for nærværende Tid kun én Kirke, nemlig St. Nicolai Kirke, hvori Gudstienesten i de catholske Tider blev forrettet af syv der til antage Marianer. Disse havde Bierget, hvorpaa Kirken ligger, lige indtil Stadens Vold, sønden for Raadhuset, i deres Magt, og havde befæstet der med Volde og Graver, hvoraf endnu kan sees Spor. Bygningen var gammel, slet og brystfældig, men er efter 1758 sat i meget god Stand. Midt paa Kirken er et lidet Taarn med et Uhrverk. Kirken er ellers en Korskirke. Alteret er foræret af Amtmand Joachim Danckwerth, og forestiller den ved Christi Død indfaldende store Soleformørkelse. Paa den høyre Side deraf (232) staaer Moses med Lovens Tavler, og paa den venstre Aron med Røgelseskarret i den ypperstepræstelige Dragt. Over over sees Giverens og hans Frues Portraiter, samt Aarstallet 1647.

Prædikestolen er 1676 opstafferet paa Borgemester Jens Hansens Bekostning. Over dens Indgang læses følgende: Anno Domini MDLXV leth Swarte Hans Karckwor diisen Prædick Stoel hirher setten. I Kirken ere tre Epitaphia, hvoraf det eene er ulæseligt. Af de andre er det første over Amtmand Kay Rantzaus Datter Ide Rantzau, som døde 1591 den 24 Febr. Og var født i Itzehoe den 8 Sept. 1580. Det andet er over Borgemester Claus Esmarch, som paa sin Kones, Superintendent Poul von Eitzens Datters, Anstifielse, paa en mordisk Maade blev ihjelskudt 1619 i sit 42 Aar. Epitaphiet er 1623 opsat af den Afdødes eeneste Søn, som ved en god Mester har ladet Syndfloden afmale herpaa. Over Beenhuset, sønden for Kirken staaer: Hir is der Herr und Knecht gleich, Gott helfff und all ins Himmelreich. Kirken er repareret 1640 og 1758 samt betienes af to Præster, hvoraf den eene er Provst.

Foruden denne endnu tilværende Kirke, have her i gamle Tider ogsaa været følgende:

S. Andreae Capell. 1.) St. Andreae Capell, den ældste Kirke i Byen, er bygt medens Staden endnu var et Fiskerleye, og indviet til Fiskernes Skytshelgen St. Andreas. Den har staaet sønden for Byen paa et Bierg, der endnu kaldes Capellebierget, og har havt sin egen Præst, som der daglig har holdet Messe. Efter Reformationen blev Capeller medbrudt, og Bierget indrømmet Borgerne til deres Kaalhaver. Uden Tvivl menes dette Capell i den danske Bog om Messen, som er trykt 1533 og atter oplagt i det danske Magazin T. II p. 91, hvori findes følgende Vers: (233)

Ville I nu høre mine Tiim
Da skall hun med osf gaa Pillegrim,
Et naadefuld Billede monne der staa,
Som er Sancta Anna udi Obenraa
Jeg troer det skal hende fuld vel hielpe.

Og videre

Det Capell, som war udi Obenraa
Det er nu slet som de monne staa,
De holste Bønder kunde det nu merke
Att det var Skalckhed aff de Klercke,
Thi bleffue de Bønder saare wrede –
Det Cappel de brøde meder i Grund
Det siger Jeg eder i denne Stund.

2.) **St. Knuds Kirke.** St. Knuds Kirke, har staaet paa Øster- eller Skibbroegade paa venstre Haand. Den har ikke været meget stor, og er reent ødelagt 1247 i Krigen mellem Kong ERIK PLOGPENNING og Hertug ABEL, hvori en stor Deel af Byen blev afbrændt. Paa Kirkens Grund ere nu byggede Huse, og har man engang ved at grave en Kielder, fundet adskillige Been og Hovedskaller.

3.) **St. Jørgens Kirke,** har lagt Norden for Byen, og har været Capell til en St. Jørgens Gaard eller Hospital, som leed stor Skade i Ildebranden 1610 og endelig er blevet gandske nedlagt. St. Jørgens Gade bær endnu Navn heraf.

Fattighuse. J. Hansens Fattighuus. Fattigkloster. Gunderots Fattighuus. I Apenrade ere tre Fattighuse og en Fattigskole. Det første Fattighuus er bygt af Borgemester Jens Hansen,

men Foundationen er forkommet. I dette Fattighus, som er en sterk Bygning, 24 Alen lang og 12 Alen bred, ere tre Stuer og tre Kiøkkener, hvori sex gamle Folk nyde deres Ophold i deres Alderdom. Det andet Fattighuus (234) kaldes gemeenlig Fattigklosteret, og er stiftet af Amtmand Joachim Danckwerth. 1652 er det begavet med 400 Rdlr. Denne Bygning staaer nær ved Provstens Gaard paa sen søndre Side, og er 42 Alne lang og 12 Alne bred. Herudi ere sex Stuer og ligesaa mange Kiøkkener, hvorudi tolv gamle og skrøbelige Mennesker blive pleyede. Det tredje og sidste Fattighuus er 1741 stiftet af Kammerraad Henrik von Gunderoth, som dertil har henlagt endeel Capitaler. I dette Huus, som er en stærk Bygning, ere fire Stuer, hvori otte gamle Mennesker nyde frie Boepæl, og desuden enhver aarlig i Forhold af deres Trang, 20 eller 16 Rdlr.

Fattigskole. Strax neden for dette sidste Fattighuus ligger den fattige Skole i Nyegaden, hvor Veyen er til den nye Mølle. Den er 1741 stiftet af den holsteen-eutinske Staldmester Ernst Christopher v. Gunderoth og begavet med 2500 Rdlr. Heri boer en Skoleholder, som nyder frie Huus og 10o Rdlr. I aarlig Løn, hvorimod han er forbunden til bestandig at undervise 50 fattige Børn i Christendommen, Regning og Skrivning. Over Jens Hansens og Danckwerths Fattighuse have Amtmanden, Provsten og Magistraten Opsigt og indsætte vechselviis nye Lemmer, men over Gunderoths Fattighuus og Fattigskolen, have Provsten og Magistraten alene Inspection.

Magistrat. Magistraten bestaaer for nærværende Tid af én Borgemester, fire Raadmænd og en Byeskriver. Da Skraaet 1335 blev confirmeret, havde Staden ingen Borgemester.

Raadhuus. Raadhuset er allerførst bygget af Marianerne, som deri havde deres Præste-Calente-Gilde, og Biskoppen i Slesvig logerede her paa sine Visitatzreiser. Efter Reformationen blev det først forvandlet til et Gildehuus, og endelig til et Raadhuus.

Consistorial-Ret. Consistorial-Retten i Apenrade bestaaer af Amtmanden som Præsident, Provsten, Amtsforvalteren, Herredsfogden udi Ries-Herred (235) og en Præst af Amtet. Herunder staaer Apenrade Bye og Amt, samt Lygom-Klosters Amt.

Porte og Gader. Byen har to Porte, nemlig Søndre- og Nørre-Port, og følgende Gader: 1.) Ramsherrit som blev først bygt under K. HANSES Regiering som en Forstad, og siden indlemmer Staden. 2.) Storegaden. 3.) Skibbroegaden 4.) Fiskergaden. 5.) Gildegaden. 6.) Søndregaden. 7.) Slotsgaden. 8.) Vestregaden. 9.) Store og 10.) Lille Pottergaden. 11.) Jonfrugangen. 12.) Wolles Gyde. 13.) Pudsgaden. 14.) Klingbierg. 15.) Nygaden. 16.) Nybroen. 17.) Slotsveyen. 18.) Persilliegaden. 19.) Møllegaden og 20.) Rebekkes Gang, hvilke alle kunne sees paa hosføyede Grundtegnig. **Torv. Vaaben.** Paa Torvet er et Springvand. Byens Vaaben er tre Markreler under hverandre, som synes at tilkiendegive at Markrelfangsten her tilforn maae have været den vigtigste.

Torvedage. Magistraten har 1770 den 28 Sept. Fastsat to ugentlige Torvedage, nemlig Tirsdag og Løverdag, men naar Helligdage paa dem undfalder, da Mandag og Fredag.

Havn og Handel. Apenrades Beliggenhed og Havn er meget beqvem for Handelen, som dog ikke er saa betydelig at de her værende mange og store paa nogle Aar byggede Skibe, kunne for Eyernes Regning holdes i Farten, hvorfor de og mange gange falde Rhederne besværlige, naar de ingen god Fragt kunne faae. Havnen er temmelig god, men ikke ret sikker i Østen-Vind, samt ey saa dyb at Skibene kunne gaae lige op til Skibbroen, hvilket dog maaskee kunde afhielpes. Ni Kiøbmænd har her i Byen tage deres Vahre fra første Haand og to tage dem fra Lybek. Kiøbmand Hans Bendixen har viist den største Flid for at befordre Afsætningen af de tønderske og pløenske Kniplinger. Marcus Bröcker har en Grynmølle og

Erik Pontoppidan, Den Danske Atlas Tomus VII 1774 Del 3

har for faa Aar siden begyndt at giøre Seyldug. I Byen boe 6 Handskemagere fra Randers og Odense, som her have nedsat sig. (236)

Fiskerie. Vandet er meget rigt paa Fiske og fanges her en anseelig Mængde Torsk, Markreel, Sild, Hvillinger og Aal, som saltede eller røgede udsendes til andre Steder og indbringer Byens Kiøbmænd en gandske anseelig Fordeel.

Slotte. I meget gamle Tider var her i Byen et med Volde og Grave befæstet Slot, hvorpaa Bisp Waldemar af Selsvig i 7 Aar sad fangen. 1247 blev det tillige med Byen afbrændt af K. ERIK PLOGPENNING. 1365 erobrede Grev Claus af Holsteen Slottet og efterlod det, under Titel af et Grevskab, til sin Datter. 1411 pantsatte Hertug Erik af Sachsen og hans Gemahlinde ELISABETH det til Dronning MARGRETE, som endnu i samme Aar lod det nedrive og sønden for Byen opføre en anden Bygning, kaldet Brundlund, hvorved hun siden havde i Sinde at bygge et andet Slot, men blev ved sin Død forhindret derfra. Her boer Amtmanden, og Bygningen, skjønt den er kun slet og liden, kaldes endnu af de fleste Skribentere Brundlund-Slot. 1429 blev det erobret og plyndret af den brunsvigske Hertug WILHELM og 1524 atter erobret af Kong FRIDERICH I Krigshær.

Lærde Mænd. Af lærde Mænd, som ere fødte i Apenrade, merkes fornemmelig D. Johan Crusius, Georg Petræus, Burch. Camphövener, Joh. Calixtus, Frid. Von Saldern og Frid. Arnkiel.

Historie. Om Byens øvrige Skiebne og Merkværdigheder vides følgende:

1147 afbrændte saa godt som hele Byen.

1247 blev Byen og Slottet afbrændt af Kong ERIK PLOGPENNING.

1259 blev Byen af Kongen pantsat til Biskop Nicolaus i Slesvig og kaldes den da i Pantebrevet Villa Apenrade.

1411 pantsatte Hertug ERIK af Sachsen Byen og Birket til Dronning MARGRETE for 3000 Mark. (237)

1429 erobrede Hertug WILHELM af Brunsvig Byen, men blev endnu samme Aar uddrevet af Holsteenerne.

1473 pantsatte Kong CHRISTIAN I. Brunlund Slot og Staden Apenra til Henrik Rantzau.

1480 dømte Kong CHRISTIAN I. imellem Staden og Claus Ahlefeld om en Eng, som blev Staden tildømt.

1524 blev Staden erobret og udplyndret af Hertug FRIDERICHS Folk.

1576 den 16 Oct. Opbrændte Halvparten af Byen, og strax derefter den 15 Nov. Var her atter en stor Ildebrand. Den første Ildebrand kom af en Kone, som lod en Gnist falde i noget Hør.

1582 grasserede Pesten her.

1610 den 22 April blev Borgemester Esmarch ihjelskudt af en Vildskytte paa sin Kones Anstiftelse og den 19 Maji udi samme Aar blev Byen afbrændt af Mordbrændere. I 2 Timer afbrændte 156 Huse med Kirke og Skole. Tyve Mennesker bleve levende opbrændte og mange beskadigede.

1629 var her atter en stor Ildebrand, som fortærede 24 Huse, men dog lykkelig blev dæmpet af de keyserlige Soldater.

1657 og følgende Aar leed denne Bye meget saavel af de Svenske som af de Allierede.

1707 afbrændte atter en stor Deel af Staden.

Til Apenrade Sogn henhører Apenrade Bye, Brunlund Slot, Meyergaard og Mølle, Jørgensgaard Meyergaard, Strøegaard Meyergaard, Kolstrup Bye og Nyemølle, i alt 75 Plove.

Foruden Staden Apenrade bestaaer Amtet af følgende 9 Sogne, hvori bestandig prædikes Dansk, og som forsynes af 9 Præster. (238).

I. Ries-Herred.

Dette Herreds Længde fra Østen til Vesten er i alt $3\frac{1}{2}$ Miil og Bredden fra Norden til Sonden $\frac{3}{4}$ til $1\frac{1}{4}$ Miil. Jordbonden er overalt god og frugtbar, og paa sine Steder skovriig. Fra Ries indtil Basmark ere overalt frugtbare og behagelige Egne med Høye, Bierge og Dale, samt fiskerige Bekke og Søer. Dets Sogn ere:

- 1) Loit Sogn (a) Stollig. Schoubye. Kirkebye. Bodum. Norbye. Basmark. Narsøe. Calløe. (239)
 - 2) Ries Sogn (b) Ries. Soes 9 Gaarde. Brunde 10 Gaarde. Jarderup 10 G. Nord-Ønløv 9 G. Miols 10 G. Lunderup 7 G. Dywath, nogle enlete Huse ved Lygom Sogn. Røde Kroe, et Vertshuus og Poststation ved Landeveyen.
 - 3) Jordkirk Sogn (c) Gallehuus. Aarslev. Nebel. Tolsted. Allslev. Soderup. Thagholm. Cassøe. Sønder-Ønlev. Nørre-Ønlev. Jordkirk. (240)
 - 4) Biolderup Sogn (d). Todsbøll. Godskier. Smedager. Wolderup. Reppel. Iexebøll. Jolderup. Ravith. Af Alslev 3 Huse. Mellerup. Perbøll. Af Vollersleben 5 H.
- a) (238) Kirken er en temmelig vidtløftig Bygning, med et Vaaabenhuus og et Sacristie, som giøre at den seer noget uordentlig ud, da den eene Deel af den er høyere end den anden. Paa den vestre Side har den et Taarn ag henved 64 Alnes Høyde, hvori ere to Klokker, den eene af 1626, den anden af 1633. Baade Kirken og Taarnet er blyetakt. Kirken er for det meste af Muursteen og inden i hvelvet. I to af de Hvelvinger som ere over det kostbare Alter, sees et Vaaben, med en Biskophue og Stav over, med denne Hosskrift: Us Gottschede van Alevelde episcop. Sleswic. Alteret findes der neppe Lige til i nogen Landsbye Kirke. Paa den forreste Side sees Christi Korsfæstelse, men mangfoldige Figurer, mesterlig giort, og rundt om de tolv Apostler firgyldte. Foden som ligeledes er meget smuk, er forbedret 1738. Orgelverket er forfærdiget 1764. Paa én af Prædikestolens Sider staaer: Bertram van Sehstede, Metta van Sehstede Anno 1557. Man troer at Kirken tilforn har baaret Navn af St. Jørgen, hvis Billede til Hest her endnu findes. Borgemester Loit af Flensborg, som her var fød, har skienket en Tavle, forestillende Christi Korsfæstelse, naar man gaaer ned af Gulvet, og Christi Opstandelse, naar man gaaer op ad Kirken. Paa Kirkegaarden tælles henved 300 Ligstene, hvis Antall aarlig formeeres, den er omringet med en tyk dobbelt Muur af Kampesteen, hvoraf hver Bye har sit Stykke at vedligeholde. For det øvrige er Sognet

for sin Størrelse, Kirke, Frugtbarhed og det her gjorde Lerred, meget bekiendt, (239) og beboes af rige og velhavende Folk. Ved Kirken ere to Præster. En fierdeel Miil fra det faste Land ligger den lille behagelige Øe Barsøe, som er omtrent $\frac{1}{4}$ Miil lang og bred, men Calløe er ubeboet. 1351 tildømte Hertug Waldemar Marquard Ruthæ Godset Yggylsyvholm i Rinshæret, med Jord og Huus, nemlig 1 Otting i Barsmark, med et Huus i Voldyrslef, som tilforn havde tilhørt Boo Lythyk, Borger i Tønder.

- b) Kirken har et smukt Taarn. Altertøyet og Kalken er gjort 1647, og Klokken støbt 1631, da Hr. Paul Jacobsen var Præst. Sognet ligger næsten $\frac{1}{2}$ Miil fra Apenrade Bye, og grændser mod Østen til Loit Sogn, mod Vesten til Heldvad Bye, og grændser mod Østen til Loit Sogn, mod Vesten til Heldvad Sogn, mod Sønden til Jordkirk Sogn og mod Norden til Øster-Lygom Sogn. Vester i Sognet ere adskillige hedenske Gravhøye, hvoraf nogle Urner ere opgravede. I den østlige Deel af Sognet ere gode Skove, adskillige Bierge og Dale, samt anseeligt Vildt. I sin Omkreds er det omtrent $\frac{1}{2}$ Miil.
- c) Kirken er blytakt og har et Taarn, som er opsat 1748. Klokken er støbt 1582. Tolder Christian Albrecht Thomesen har 1704 givet en Sølv forgyldt Kalk, Disk og Oblat-Æske til Kirken, samt et Tinfad til Daaben. For Alteret er en Liigsteen over Præsten Gregorius Synderhov, døde 1681 og hans Søn, døde 1667. Paa Kirkegaarden ere endeel Stene, men ikke merkverdige. I Sognet ere to Bierge, Saltbierg og Husumdalbierg, samt adskillige fiskerige Bekke. Et Sted i Sognet kaldes Urnehoved, hvor det slesvigske Ridderskab i gamle Tider under aaben Himmel holdt sine Landdage. Paa dette Ting blev Kong ERIK EMUND ihjelslaget af en jyds Adelsmand (240) Plog Sorte. 1136 blev HARALD KESIE og 1182 K:KNUD VI. Her hyldede. 1254 var denne Ret saa berømt, at der lige fra den skulde appelleres til Riget. Hvitf. P. 241. Cassøe er taget fra Heldevad Sogn og lagt hertil. I Tolsted er et Toldhuus.
- d) Kirken, som har været indviet til Jomfrue Marie, har et temmelig høyt Taarn og er i forrige Aarhundrede afbrændt af Fienden. Tilforn var den blytakt, men nu teglhængt. Paa Døren sees Aarstallet 1638, da den sluttelig igien er opbyggt. Her er et Epitaphium over Margrete Eleonore Posselt, døde 1743. Alteret Prædikestolen og Veggene bleve malede 1697, hvilket kostede Kirken 500 Rdlr, men som den da værende Amtmand i Apenrade troede at dette Malerie var en Satire paa ham, fordi Maleren havde forestillet Dievlene i Helvede som Ugler, og han just førte en Ugle i sit Vaaben, bragte han det endelig med megen Møye saavidt, at Maleriet blev overkalket. Paa Markerne findes adskillige hedenske Gravhøye. Af Voldersleben her i Sognet har det til Haderslev Amt henhørende Fogderie Voldersleben faaet sit Navn.

II. Sønder-Rangstrup-Herred.

Størrelse. Jordbond. Fra Østen til Vesten er dette Herred over 3 Mile langt, og fra Sønden til Norden fra $\frac{3}{4}$ til $1\frac{1}{2}$ Miil bredt. Her er megen Hede og Mose, samt nogen Skov, samt overalt fladt Land, uden ved Gienner i Lygom Sogn, hvor man seer Bierget Knyfsbierg, som er 68 Favne høyt. Sognene ere:

- 1) Øster-Lygom Sogn (e). Lygom. Rauberg. Jarup. (241) Gienner. Haverslund. Tyrholm 2 H. Heiselberg 1 H. Aandholm 2 H. Kopsholt 1 H. Leerskov 1 H.

- 2) Heldewad Sogn (f). Golbek. Hydewad. Klosstofft. Sveilund. Hinderup. Ørslev 2 Huse. Muspott. Golbek 2 H. Heldervad (242)
- 3) Eckwatt Sogn (g) Eckwatt. Øbning. Horsbyg. Hostrup. Hønkys.
- 4) Bedsted Sogn (h). Bedsted. Terp. Moorbek. Arndrup. Graulund. Give Kroe. Arndrup Mølle.

e.) Kirken, som er uden Merkværdigheder, er blytakt, har et bredt Taarn og er bygt deels af Kampe- deels af Muursteen. Efter Reformationen have her været (241) følgende Præster: 1.) Knud Thamsen Bruun, først Capellan i Loit. 2.) Hans Søn, døde 1618 38 Aar. 3.) Andreas Spandow, kaldet af Menigheden 1618, døde 1640. 4.) Knud Bruun døde 1688. I hans og Formands Tid døde her udi Sognet i 3 Aar 442 Mennesker af Pest. 5.) Johan Hybschmann, døde 1697. 6.) Den berømte Hr. Trogillus Arnkiel, døde 1747 og 7.) Hr. Meyland. Paa Giønner Mark ere adskillige hedenske Altere og Gravhøye. Paa Haberslund Mark staaer den eenesye hidindtil opdagede slesvigske Runesteen, med Ordet Heirolfs, som menes at betyde at en vis Rolf er her slaget. Det berømte Slag ved Immervad har og staaet her i Sognet, som endog gaaer ind i den Haderslevske.

f.) Kirken, som ligger ved Aaen Saurbek, er blytakt og har et fladt Taarn med en Klokke, paa hvis eene Side sees følgende Indskrift: Nata 1369, denata 1730, ex eineribus renata 1738. Paa venstre Side af Alteret er en indmuret Steen over Præsten Hr. Laur. Dytmarsus døde 1565, samt hans Eftermand Hans Nissen, døde 1590. Paa denne Steen kaldes Annex Sognet Hywai. Neden i Kirken læses: *Quicquid delirant Reges plectuntur Achivi. Anno M. D. XXI. Kam Casso fra Hellerway.* Kiøbmand Peter Struck i Tønder har givet Degnen 10 Rdlr. Aarlig for at undervise 24 fattige Børn. Som Præsten udvælger, i Skrivning og Læsning fra Mikkelsdag til Paaske. Nordvest fra Kirkebyen udvælder en Kilde af et Birg, som paa visse Tider besøges af Syge. Ved Golbek staaer en Steen med mange ulæselige Bogstaver paa, som sluttelig ere Runer. Her har den berømte Hr. Niels Helvaderus været Præst. (242)

g.) Annex til forrige. Navnet har været skrevet Igwai og Hydewath. Kirken har et fladt Taarn. I de catholske Tider har Præsten her ved Kirken tilige forrettet Tienesten i Heldewad, om Middagen i Bedsted, om Aftenen i Napsted og endelig om Midnadstid her, og er her endnu en stor Jernlygte at see ved Præsikestolen. Som dertil er bleven brugt. Den forrige Præste-Residentz er afbrændt, og efter denne Tid har Præsten boet i Heldewad. I Sognet har tilforn været meget Skov, men nu er der kun meget lidet. Her ere og fundne adskillige hedenske Begravelser.

h.) Kirken har været indviet til St. Nicolaus, hvis Billede her endnu findes. Den har et Taarn uden Spiir, med en Klokke. Alteret er af godt Billedhugger-Arbeyde og forestiller Christi Korsfæstelse. 1638 gav Ole Michelsen i Terp og hans Hustrue Ellen Clausen. Hertil to store Messingstager. En Sølvkalk er gjort 1592. Her i Kirken er endnu et Røgelsekar fra de catholske Tider, og et Crucifix, samt en Begravelse over Præsten Jens Petersen, døde 1641 og hans Hustrue Anne, døde 1624. Kirken staaer for sig selv paa Bedsted Mark.

III. Warnitz-Birk.

Størrelse. Grændser. Jorbond. Dette Birk er omtrent $\frac{3}{4}$ Miil lang og $\frac{1}{2}$ Miil bredt. Set grændser til Sundewitt, Lundtoft-Herred og Østersøen; ind ad Landet er det næsten gandske omflødt af 2 Bekke. Jorden er meget frugtbar til alle slags Sæd. Her er kun det eene Sogn:

Warmitz Sogn (i) Warnitz. Baurup (243)

i) Kirken, som er en gammel Bygning, uden Taarn, har været indviet til St. Peder (243) hvis Billede sees i Kirkens Segl. Af Præsterne merkes Hr. Lorentz Thomsen, død 1681 i sin Alders 92 og Embedes 64 Aar. Paa Markerne i Sognet sees adskillige hedenske Begravelser, som nu tildeels ere forfaldne. Fælledskabet blev 1711 ophævet i Warnitz og 1767 i Baurup. (244)

Af Amtmændene vides:

Hinrik Rantzow, Hrn Schacken Sone, unse Rad unde Amtman to Apenra 1473.
Hieronymus Rantzau, wor Mand, Tiener og Embitzmand paa wortt Slott Appenraade 1540.
Cay Rantzau til Hanrov 1591.
Otto von Qualen 1607.
Friderich Ahlefeld til Sestermühe.
Friderich Winterfeld 1642.
Joachim Danckwerth 1642.
Friderich Gunderoth, fyrstelig Landraad og Marskalk, Amtmand til Aabenraa og Lygom-Kloster 1674.
Johan Ludvig, Baron af Königstein, Amtmand i begge Amter 1717.
Landraad Christian Albrecht v. Massov 1731 til 1752.
Joachim Christopher von der Lühe, R. af Dannebr. Geh. R. 1753
Kammerherre Joachim Ehrenreich Bæhr 1757.
Geheimeraad Bülow 1769.
Baron Friderich Wilhelm Wedel, R. af Dannebr. Geh. R. ec. 1773
Grev Gustav Holk Winterfeld, R. af Dannebr. Geh. R. ec. 1773.
Landraad Otto Friderich von Bardenfleth 1774.
Kammerherre Leopold Samuel von Schmettau. (244)

Det Niende Capitel

Om Amtet Tøndern.

Grændser. Størrelse. Plovta. Inddeling. Dette store, vidtløftige og betydelige Amt grændser mod Norden til den jydsk Deel af Loh- Møgeltønder- og Høyers-Herred, samt Lygom-Kloster og Apenrade-Amter: Mod Østen og Sønden til Apenrade Amr, Sundewitt, Flensborg Fiord og Amt, samt Landskabet Brested; Mod Vesten til nogle octroyerede Koger og Vesterhavet. Dets Længde fra Vesten til Østen er fra Høyer til Sundewitt næsten 8 Mile, og Breden fra Soholm til Arndrup henved 5 Mile. Andensteds er baade Længden og Breden meget ringere. Plovtallet er i Matriculen af 1636 ansat for 999 Plove, hvilke ved Placat af 1 Nov. 1777 bleve formeerede med 50, samt Schaslunder-Mølle. Amtet bestaaer af 9 Herreder, hvoraf de syv første ligge paa det faste Land, og de to sidste paa Øer vesten for Landet. Herredernes Navne ere: 1.) Høyer-Herred. 2.) Tønder-Herred. 3.) Slux-Herred. 4.) Lundtoft-Herred. 5.) Kier-Herred. Disse fem ligge alle paa Geesten, men 5.) Bøking-Herred og 7.)

Widing-Herred ere paa Marsken. **Jordbonden** er, i Særdeleshed udi Marsklandene paa den vestre Side, god og frugtbar, dog seyler det i de fleste Herreder ikke paa Heder og Moser. Amtet har Korn, Fedevahre, Qvæg, Heste og Faar af beste Art og i stor Mængde.

Fiskerie. Ligeledes er Fiskeriet ypperligt, i sær den bekiendte Østersfangst. (245) **Skov.** Derimod er her Mangel paa Skov, skjønt heraf tilforn har været Overflødighed, da Apenrade-Skov gik til Lygom-Kloster og Tøndern; Man finder endnu ved Grünhoff i Slux-Herred overflødige Trærødder. Bøking, og Risum-Mohr af Riis og Underskov. Under Sandet imellem Sildt og Føhr findes endnu paa 2 til 3 Alens Dybde store Træer med Topppene vendte i Sydvest; et tydeligt Kiendetegn at en Storm af Nordost endnu førend den store Oversvømmelse har kuldkastet dem. Foruden de Næringsveye som Amtet har tilfælles med hele Hertugdømmet, fortienner her i Særdeleshed følgende at merkes: 1.) Den tønderiske Kniplingsfabrik. 2.) Østersfangsten paa mange Steder her i Amtet. 3.) Søesaltet, som koges ved Galmsbøll og 4.) Nederlændernes aarlige Falkefangst i Kier- og Slux-Herreder.

Floder. De merkværdigste Floder eller Aaer, som igiennemskiere Amtet ere **Hvidaae** (Widau), **Grønaae** (Grunau), **Leckaae**, **Syderaee**, **Soholmaae**, og **Kongensaae** (Königsau). 1.) **HVidaae** har sit Udspring i Apenrade Amt, hvor den samles af to Bekke; derefter kaldes den først **Rødaae**, siden **Bredaae**. Efter at den under dette Navn er løbet forbi Staden Tøndern, falder den endelig giennem Sluserne ud i Vesterhavet. 2. **Grønaae** begynder ved Ensted Kirke i Lundtoft-Herred, flyder forbi Uk, Tinglef og Burkarl Kirke til Grunhof, og falder derpaa ved den nordre Side af Uberg Sogn ud i Hvidaae, samt igiennem den ved Sluser ud i Vesterhavet. 3.) **Leckaae** begynder i Melbye-Sogn udi Kier-Herred, løber sønden paa forbi Leck-Bye, og falder derpaa i Soholm-Aae. 4.) **Syderaee** udspringer ved den lille Bakke Høiholtz i Feldstedt Sogn udi Lundtoft-Herred, gaar igiennem Søegaard Søe forbi Kliplef Kirke, tager siden Geilaae, som paa et langt Strøg mod Østen skiller Tønder og Flensborg-Amt (246) fra hverandre, til sig. Sønden for Uberg forhindres den ved en Dæmning at løbe i Gotteskogs-Søen og falder derpaa ud i Hvidaae. 5.) **Soholmaae** begynder i Wiesherred udi Flensborg-Amt, skiller Tønder-Amt og Landskabet Bredsted fra hverandre, løber ved Størteverker-Kog ud i Leckaae og mister sit Navn ved Waygaard. 6.) **Kongens Aae** er det nye Navn som den da faaer, under hvilket den løber giennem Blumen-Kog og Ockholm, samt den paa det sidste Sted 1735 anlagte Canal, og falder derpaa igiennem to Sluser ud i Vesterhavet. Ved alle disse Floder maae merkes at deres Løb, saavel som de anlagte Canaler, og tildeels Digerne, ere for nærværende Tid, hvad Landets vestre Deel angaaer, gandske forskellige fra de Landkort, som Meyer har ladet stikke til Danckwerths Landsbeskrivelse.

Søer. De største og betydeligste ferske Søer i dette Amt ere: 1.) Botslot Søe, er meget fiskeriig og falder ved den i Ockholm Sogn 1735 nye anlagte Canal tæt ved Diget, igiennem to Sluser ud i Vesterhavet. Efter at Blumenkog 1652 var blevet fuldkommen inddiget, stod alt Vandet af denne Søe, Leckaae, Soholmaae, samt alt det Vand som kom fra Herren-Kog, Kohlendam-Kog, Størteverk-Kog og Waygaard-Kog, igennem den Eng, som nu kaldes Kleysee-Kog. Men efter at denne Kog 1727 var inddiget, blev dette Vandløb forstoppet, og kan ikke heller, formedelst det mangfoldige Sliim, som har samlet sig uden for sidstnævnte Kog, bringes i Stand førend om en nye Kog engang skulde anlegges mellem Dagebøll og Fahretoft.

Gotteskogs Søe. 2.) Gotteskogs-Søe er fra Norden til Sønden omtrent en Miil lang og en halv Miil bred, hvor den er bredest. Den ligger mellem Gottskog, Dæmningen som skiller Hvidaae fra denne Søe og Aventoft Sogn. Imellem Bøking-, Hviding-, Tønder- og Kier-Herreder. Denne Søe deles i to Hoveddele, hvoraf den nordlige kalædes Bondesgaards Søe,

men den sydlige Aventoft-Søe og har giennem de (247) saa kaldede Vorlaten fik Udløb i Hvidaae. Om Vinteren er den undertiden 8 Favne dyb, men om Sommeren nogle Steder 2 og nogle Steder 18 Alen, skønt Dybden dog næsten hver Sommer er foranderlig. I denne Søe ligge endeel uinddagede Holme, hvoraf nogle ere beboede, men de fleste ligge øde. Ellers er i denne Søe en stor Mængde Fisk af allehaande Slags, samt Rør og Siv i Overflødighed, hvilket deels bruges til at tække Diger og Huse med, deels til Brændsel, hvoraf man ellers har Mangel. 3.) **Høsterup-Søe** udi Ensted Sogn, Lundtoft-Herred, er en firerdeel Miil lang fra Norden til Sonden og meget fiskeriig. 4.) **Tinglef- eller Allemsdorp Søe** i den sydøstlige Kant af Tinglef Sogn udi Slux-Herred, kommer i Henseende til Størrelse og Fiskeriighed overeens med Høsterup-Søe.

Listerdyb.

Listerdyb ligger Vesten for Høyersherred og Norden for Sildt, det er dybere end Riber-Dyb og danne en god Rhede for mange Skibe. **Det smale Dyb** ligger imellem Øerne Føhr, Amrom og Nordmarsk. Staden Husum underholder her til de Søfarendes Nytte endeel Søetønder og Fyre.

Østersbænke. De fleste Østersbænke i Hertugdømmet findes her i Amtet, de fleste ved Øen Sildt, men dog endeel ved Øen Føhr.

Geistlig Jurisdiction. Foruden Staden Tønder og dens Kirker, indeholder Amtet 46 Sogne med 45 Kirker, hvorved ere alt 49 Præster, Capellanerne iberegnete. Disse Kirker og Præster høre alle til det tønderske Provstie, Sognet Emmerlev alene undtaget, som med sine to Præster ligger under Ribe-Bispestoel. Ved Vacancer foreslaae Amtmanden og Provsten paa Kongens vegne tre Candidater, hvoraf Menigheden selv vælger sig den, som den best nyder. Til Emmerlev Kirke derimod har Schackenborgs Eyer Kalde-Rettighed. (248)

Indbyggere og Sprog. Indbyggerne i dette Amt ere deels Danske, deels Friser, de første i Geest- og de sidste i Marsk-Herrederne, samt Øerne. Prædikerne holdes i Marsk-Herrederne, paa Øerne og i nogle Kirker udi Kier-Herred, alene paa Tydsk; i de øvrige Kirker udi Kier-Herred, samt Uberg i Tønder-Herred, vexelviis Dansk og Tydsk; men i Høyer-Slux- og Lundtoft-Herreder, samt Abel i Tønder-Herred, alene paa Dansk.

Herredsting. Treherreds Retten. Tønder- Kier Slux- og Lundtoft-Herreder have hver sit Herredsting. Høyer-Herred har et Herredsting og et Birk; Derimod har Sildt, Østerlandsføhr og begge Marsk-Herrederne hver sit Raad, bestaaende af tolv Raadmænd, voraf appelleres til Treherreds-Retten (Dreyhardengericht) som bestaaer af to Raadmænd fra hvert af de tre øvrige Herreder. Raadet i det Herred, hvis Dom der appelleres fra, dømmer ikke med i denne Ret, men maae her lade sin Dom paakiende. Tilforn holdtes Treherreds-Retten kun hvert tredje Aar, men nu aarlig paa Raadhuset i Tøndern. I Raadet for Sildt- og Føhr-Herreder, samt de Sager som derfra indstevnes til Treherredsretten, føres Protocollen af Amtsforvalteren; men i begge Marsk-Herredernes Sager føres den af Landsskriveren. I Civile Sager af 40 Rdlrs. Værdie og derover appelleres fra denne Ret til Oberretten i Gottorp.

Amtsforvalter. Landskriver. Amtsforvalteren modtager af de fem Geest-Herreder alle kongelige Contributioner i egen Person, men af Sildt og Føhr ved de der beskikkede Landfogeder. Landskriveren derimod indkræver i egen Person den ordentlige Contribution og Landgilde af begge Marsk-Herrederne, og ved Lehnsfogederne de øvrige kongelige Indkomster. Herreds- og Sogne-Skatteerne modtages af Lehnsfogederne, og Dige-Skatteerne af Digefogederne, som igien gjøre Regnskab derfor paa behørige Steder. (249)

Herredsfogeder. Landfogeder. Lehnsfogeder. Kier- Lundtoft- og Slux-Hereder have hver sin Herredsgoged; men Høyer- og Tønder-Hereder have begge kun én. Sildt og Østerlandsföhr staae hver under sin Landfoged. I Bøking-Herred ere fem Lehnsfogeder, én i Niebøll og Deetzbøll Sogne, én udi Risum, én i Lindholm, én i Fahretoft og én i Galmsbøll. Disse bleve vel 2662 afskaffede, og i deres Sted igien indsat en Landfoged, dog er det nu igien ved det gamle. Hviding-Herred har tre Lehnsfogeder, nemlig én i Aventoft og Nykirke Sogne, én i Emmelsbøll og Horsbøll. Og én i KLANxbøll og Rodenes. Disse Land- og Lehnsfogeder ere tillige Skifteforvaltere, hver i sit District, og forestaae med Amtmandens Tilladelse, Concurssager, Vurderinger, Syns-Forretninger og deslige. Begge Landfogederne beskikkes umiddelbar af Kongen, en alle Lehnsfogederne alene af Amtmanden.

Koge. I og ved dette Amt ligge en stor Deel Koge, hvoraf nogle ere **octroyerede**, og staae altsaa ikke under Amtets Jurisdiction; nogle derimod ere uoctroyerede og staa umiddelbar under Amtet. De octroyerede ere: 1. Blumenkog. 2. Botslotkog. 3. Gammel Christian Albrechts Kog. 4. Nye Christian Albrechts Kog. 5. Dagebøller Kog. 6. Friderichs Kog. 7. Interessenterne Jorde i Gotteskog. 8. Kleyseekog og 9. Rutebøllerkog.

Uoctroyerede. De uoctroyerede ere følgende: 1. Ænger eller Ængesbøllekog. 2. Størteverket eller Trollebøllekog. 3. Waygaarderkog. 4. Fahretosterkog. 5. Herenkog. (tilforn kaldet nye ;aasbøllerkog). 6. Reiesummohringer Kornkog. 7. En Deel af gammel Klixbøllerkog. 8. Gotteskog med Dansklesskogs Jorgene. 8. Kohlandammerkog. 12. Brunsodder eller Brunotterskog. 13. Høyer og Tønderkog. 14. adskillige lave Landstrækninger, som ligge til Slux og Kier-Hereder og alle tilige ere indtagne i eet Digebaand. (250) Om disse koge skal siden handles ved Slutningen af dette Amts Beskrivelse.

Digegreve. Disse Koger have deres Digefodeder, Digedommere og Digeskrivere, men hele Amtets Koge have kun én Digegreve, som under Opsigt af Amtmanden i Tøndern, som bestandig Ober-Digegreve, aarlig to gange i det ringeste beseer alle Diger og Dæmninger, samt anordner deres Forbedring, naar de trænge dertil. Han efterseer tillige de øvrige Dige Betienters og Interessenters særdeles Regninger for hver Kog, og forfatter endelig en almindelig Kogsregning over de tilfælles Vandledninger, og alle andre tilfælles Kogs-Beskotninger.

Diger. Digerne i dette Amt ere ikke saa høye som i Eydersted, og behøve paa de fleste Steder ikke heller saa mange Pæle og Bræder mod Søens Indbrud; og dog bleve dette Amts Marsklunde aldeles ikke oversvømmede i den store Storm, som indfaldt den 7 Oct. 1756.

Forland. Mellem Flekken Høyer og Friderichskog er det tilforn i Havet uden for Digerne beliggende lave Land, ved den Tid efter anden af Søen opkastede Sliim, saaledes forhøyet, og nu allerede saaledes bevoxet med Græs, at ey alene Gies og Faar kan have sit Foer derpaa, men endog at dette Forland mange Steder er højere end Jorden inden for Digerne i Høyer-Friderichs- og nye Rutebøller-Kog. Uden for Kleyseekog mellem Dagebøll og Faretoft, ligesom og imellem Dagebøll, nye Christian Albrechts Kog, Galmesbøll og den sydlige Deel af Widing-Herred, er og et temmelig Stykke Forland anvoxet, og vil i Fremtiden endnu mere tilvoxe, hvoraf aabnes den gladeste Udsigt til mange nye og anseelige Koge.

Kamer- og herskabelige Forpagtningsgodser. Kammergodsene og de herskabelige Forpagtningsgodser i dette Amt ere følgende: Sydergaard og Koxbøll i Emmerlev Sogn og andensteds i Amtet; Solwig, hvis Hovedgaard ligger udi Hostup (251) Sogn; Grünhoff i Burkarl Sogn; Herrenkog; Gammelgaard (Altenhof) af 67 14/15 Demater ligger til Nykirke Sogn; Peterswarff af 5 Demanter ligger til Nybel Sogn; begge i Gotteskog; Friesmark i

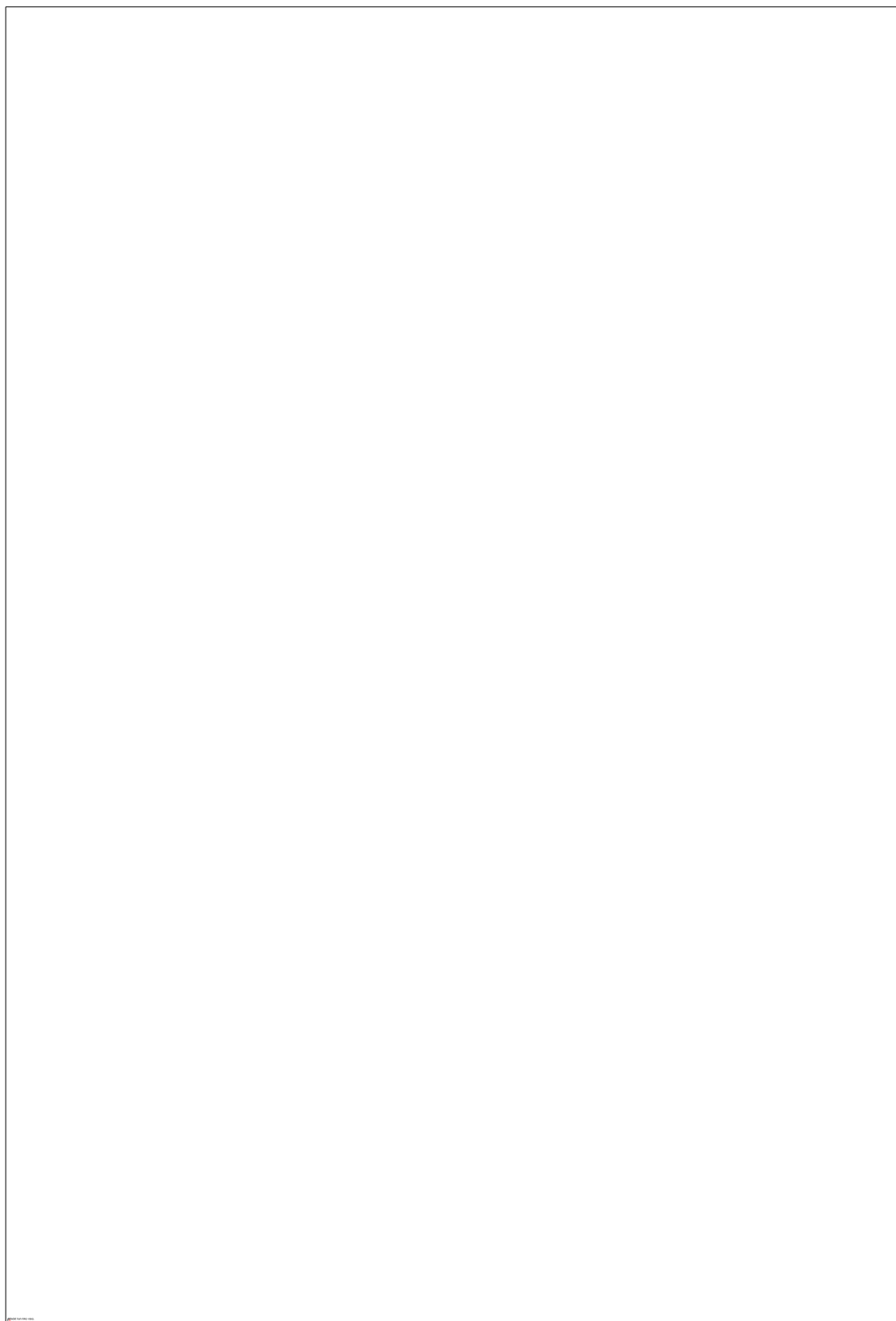
Widingherred ved Gotteskogs-Søe, tilforn en Øe, ligger i Aventoft Sogn; Fockebølls-Jordene i Aventoft Sogn, bestaaende af 171 ½ Demater, Gotteskog 2250 Demater; Nogle Jorder i Uberg Sogn; Frue Mettes Land, ligger adspredt i Widing- og Bøking-Hereder og udgør i alt 108 Demater 54½ Rode; Nordmark en Øe mellem Galmsbøll og Dagebøll; Teskebøll en Øe mellem nye Christian Albrechts-Kog og Galmsbøll; Mønkelbohls-Jorderne paa Sildt; Vandmøllerne ved Tøndern og Solvig; Alle Veyermøller og Krohuse i hele Amtet; og endelig Østersfangsten, samt nogle Fiskerier. Om de adelige Godser skal tales ved Slutningen af dette Amts Beskrivelse.

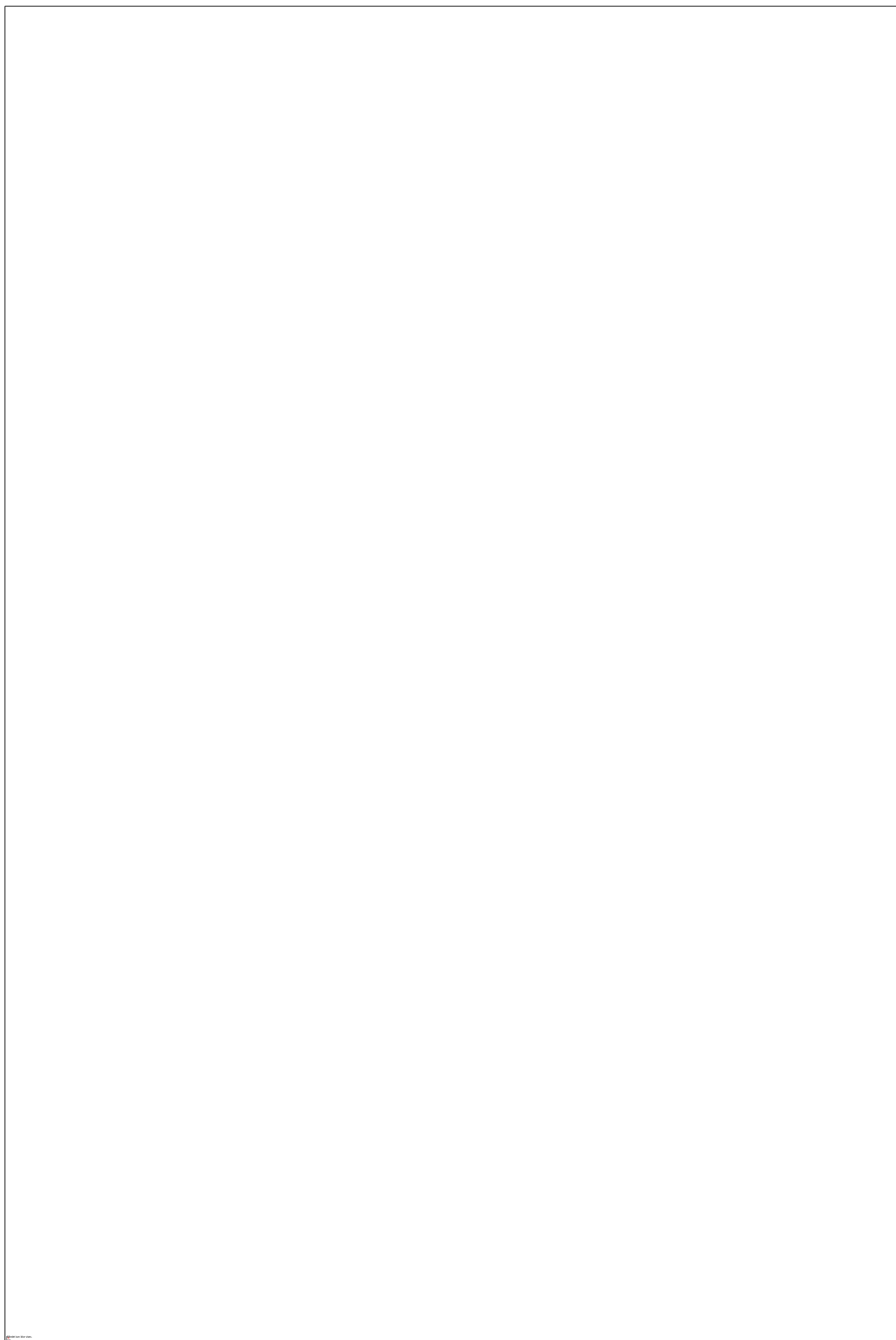
Historie og Oldsager. Til Amtes Oldsager og Historie hører følgende: De frisiske Urner, som findes her i Marken, ere af graat eller rødt Leer, og meget sielden med Ører. De ere altid uden omlagte Steene i den blotte Jord og bedækkede med en Jordskorpe. Paa Geesten derimod ere Urnerne hensatte i en Steenkielder. Præsten i Karlum Hr. J. Höyer har for endeel Aar siden fundet en Steen-Offerkniv, hvorpaa endnu skal have siddet Fedt fra de hedenske Offerrider. 1305 beviiste Capitlet i Slesvig sin Rettighed til den store og lille Tiende i Widingherred. 1460 ere de fire frisiske Herreder lagte til Tønder-Amt. 1523 skikkede Kong FRIDERICH I 500 Mand til Tønder for at forsvare Amtet mod fiendtlige Angreb af Kong CHRISTIAN II Partie. 1524 gjorde Bønderne i Apenrade Amt en Opstand mod Kong FRIDERICH I til Kong CHRISTIAN II Beste; men den behiertede Herredsfoged i Slux-Herred, Niels Henriksen, havde uagtet der blev skudt efter ham, den Lykke ved sin Veltalenhed at dæmpe Oprøret, (252) hvorfor han af Kong FRIDERICH fik en Gaard i Haistrup frie. Hans Efterkommere ere siden bleve Patricier i Lyneborg med det Navn Heinrichs. 1675 indtog Kong CHRISTIAN V. Amtet første gang, og 1684 anden gang. 1681 blev Toldstedet i List paa Sildt anlagt, men 1684 forflyttet til Høyer og den 26 Oct. 1771 blev det gandske afskaffet. Om Vandfloden 1756 er tilforn talt. Dette er alt, hvad som i Almindelighed er at merke om dette Amt, som ikke har mere end én Kiøbstæd, nemlig:

Staden Tønder.

Beliggenhed. Denne Stad ligger paa Vestrekanten i Hertugdømmet udi Tønder-Herred hos Aaen Hvidaae eller Widau, i en meget siid og nedrig Egn, som af sterk vedholdende Regn undertiden sættes under Vand; dog falder Pladsen, hvorpaa Byen er bugt, noget høyere end den omliggende Slette, skiønt ikke alle Gaderne ligge lige høyt. Fra Hadersleb ligger den 6, fra Apenrade 4, fra Flensborg 6, fra Husum 6 og fra Ribe 4 Mile. Paa Byens nørre, sydøstre og sønder Side maae man passere ud og ind paa forhøiede Steendæmninger. Forend det i Aarene 1554 og 1555 vesten for Byen over Widau anlagte Sluse- og Digeverk blev færdigt, løb Floden ved sterke Stormvinde ofte gandske af bemeldte Aae, samt nogle Bekke og Canaler, hvilket gjør at den ligner en Øe.

Navn. Paa Dansk skrives og nævnes Stadens Navn Tønder eller Tøndern, paa Tydsk Tondern eller Tundern, men i meget gamle Documenter af 1214 og derefter, Tunder, Tundere, Tundris, som sluttelig maae have sin Oprindelse af noget Ord i det gamle danske eller frisiske Sprog, i hvilket sidste den nu kaldes Tønner. Arnkiels Mening (Cimbr. Heydenth. P. 60.) at dette Navn bør herledes af Nordens (253) gamle Afgud Thor, som her kan have havt et Tempel eller særdeles Dyrkelse, er meget rimeligere end Arpes, som i sine Fer. Astiv. P. 237 henleder det af den gamle Nation Tungris.

At Byen bliver kaldet Lytken-Tondern, i ældre Tider Lüttiken Tunderen, det er Lille Tønder, er skeet i Henseende til Møgeltønder, Mykle Tunder eller Store Tønder, som ligger strax derhos, og vist maa have været meget ældre og anseeligere, enter et kongeligt Slot, eller hedenske Tempel og Offersted, eller anden betydelig Samlingsplads, hvortil de der fundne navnkundige Guldhorne give en temmelig stærk Formodning.

Vaaben. Tønder skal fordum have havt anseelig Skibsfart, saa at store Skibe kunde fra Vesterhavet komme lige op til Byen paa Widau, hvorfor Byen endnu i sit Segl fører er seylende Skib, endskiønt Seyladsen formedelst Inddigninger og Slusers Anlæggelse for mere end 200 Aar siden har ophørt. Staden har endnu to Segl, men uden Aarstal. I det ældre læses: LLVM. CIVITATIS. TVNDERENSIS og i det nyere SECRETVM SENATVS. CIVITAIS TVNDERENS.

Ælde. Staden er temmelig gammel, og maaskee næst Slesvig én af de ældste i Hertugdømmet, dog veed man med temmelig Vished den Ælde, som Kiøbstæd. Sin Opkomst har den Biskoppen i Ribe at tilskrive, som 1243 forhvervede den sine første Friheder af Hertug ABEL, siden Konge i Dannemark, og for hans skyld fik den endnu i samme Aar den lybske Ret til Stads-Lov af Borgemestere og Raad i Lybek. Dog er det troligt at Byen længe tilforn har været en Flekke, og havt nogen Frihed af Biskoppen og Kirken i Ribe, under hvis Jurisdiction Tønder, Daler og Ballum, samt flere Sogne da laae, og fra ældgamle Tider havde ligget. Heimreich beretter at Tønder 1017 var en Landsbye, hvis Indbyggerne dreve stærk Handel paa Engelland, men melder ey hvorfra han har denne Efterretning. Man (254) har endnu et Forlig af 1233 imellem Sognemændene af Tønder og Sognemændene af Andeslyt, med Biskop Gunneri Samtykke, angaaende de Tienester, som de havde at giøre til Biskoppens Hof: Fetallien, som bruges til Leding og Krigstog skulde de føre til Stranden eller andensteds, naar hvor Biskoppen med sine Skibe eller Heste blev tilsagt uden for Jylland. Biskops-Havre, da kaldet Stud og Giaf skulde de paa egen Bekostning føre til Lustorp. De skulde være frie for at føre Biskoppens Fødevarer til Juul og Paaske, men hvad anden Tieneste de af gammel Tid vare Biskoppen skyldige, skulde de dele imellem sig. 1241 stadfæstede Kong WALDEMAR II. den Frihed og Contract som hans Søn Hertug ABEL og Riber Kirke havde giort og givet Kirkens Tienere i Tønder, Daler og Valgum.

Privilegier. Det første Stads-Privilegium, som Tønder fik af Hertug ABEL, er dateret Ribe den 5 August 1243, og er egentlig givet Biskoppen i Ribe, som Stedets Herskab, lydende at hans Bønder og Landboer (villici & Coloni) og deres Familie skulde til evig Tid være frie for al Skat og Tieneste, undtagen Leding, Qværsæde og Stud. Besynderligt er det at denne Frihed ogsaa har strakt sig til Dahler og Valgum, men endnu besynderliogere at det i en gammel Pergament-Codex findes, at Biskop Gunner købte denne Frihed for 200 Mark, som da galdt 100 Mark puurt Sælv efter den mindre Vægt, med dette Tillæg: unde non debet dici Concessio, sed magis Emptio. I Maji-Maaned samme Aar havde Byen faaet den lybske Ret, hvori de kaldes Cives de Tundere og Byen Civitas Tunderensis. Broder Reynhard, som førte Titel af Minister Daciæ, Formand for Minoriter-Ordenen, hvis Billede endnu i dette Aarhundrede skal have været paa Raadhussti Tønder, forrettede deres Ærende i Lybek. Denne lybske Ret handler om al slags Told, om Borgeres Eyendomme, om Byting, om Arv og Skifte, om Gave, om Ægteskab, om Formynder, (255), om Leding, om Dom. Om Bøder, om Slag, om Trette, om falsk Sølv, om Huusleye, om Tyverie, om Tyvs Straf, om Skiildsord, om Hoersag, om Skibshyre, om falsk Naal og Vegt, om Vidne, om Tienestefolk, om Lighed, om forfalden Broe, om Leyehest, om Sverds Laan, om Rov, om Borgen, om Selvmord, om Huusleye, om taabelige Folk, om Nathuse og Svinestier, foruden mange flere Artikler, som alle passede sig paa Traven, om Sølv til Mynten med videre. Den originale Gienpart heraf,

som Lybekkerne ved deres Stadsskriver Henrik af Brusvig lode giøre, og sendte Borgerne i Tønder, findes nu ey mere i Byens Archiv, men er trykt i Westph. Monum. Ined. Tom III. col. 620. 1358 indgik Biskop Esger i Ribe denne Foreening med sine Tienere i Tønder, at de af hver 5 Otting lovfæst Jord skulde udgiøre en Vogn til at føre Biskoppens Sager udi hvert Ledingstog, desuden skulde de føe hvad som skulde til Biskoppens Kielder, til Lystorp, og endelig hver Indbygger kiøre et Læs Brænde og et Læs Høe til Biskoppens Gaard i Tønder. 1354 Hellig Legems Aften var den jydsk Hertug her i Byen og gav da sine Byemænd i Lytken Tundern dette Privilegium, at de, deres Kiøbmænd og ankommende Giester skulde nyde samme Friheder som Borgerne i Lybek; deres Gods og Indsiddere udi Landsbyerne være frie for al Tynge og Besværing, samt de selv for al Told over hele Hertugdømmet; Indbyggerne i Hviding- Lye- Slux- Høyer- og Tønder-Herreder søge Byens Torv og ingen anden Sted drive Kiøbmandskab; Alle Haandverkfolk, Smede, Tømmermænd, Skomagere og Peltzere flytte ind i Byen, og ikke flere end én af hvert Haandverk at blive tilbage i hvert Sogn udi bemeldte Herreder. Dette Privilegium er endnu in originali tilstede i Byens Archiv, og kan med sine (256) Confirmationer læses hos Westph. Tom. IV. col. 3222. Dette Privilegium blev 1386 St. Michels Aften stadfæstet af Grev Adolph, som tilforn havde erobret og endnu besad Tønder. 1436 St. Nicolai Dag paa Flensborg Slot har Hertug ADOLPH stadfæstet forbemeldte og andre Indvaaneres i Lytken Tundern Friheder og Rettigheder, dog saaledes, at de efter gammel Sædvane aarlig skulde give Hertugen 2½ Læst Malt, 10 fede Sviin og 20 Sider Flesk; Desuden skulde de aarlig betale til Lytken Tunder Slot 30 lybske Mark, samt, naar behøvedes, iise den øverste Slotsgrav og holde Mølledammen i god og frosvarlig Stand, hvorimod de skulde være befriede fra al Tieneste, Skat og Upligt, uden hvad den menige Land maatte giøre. 1473 Tirsdagen efter Invocavit var Kong CHRISTIAN I her paa Slottet, og gav da sine fattige Byefolk i Lytken Tundern Stadfæstelse paa alle dem af hans Forfædre forundte Naader og Privilegier. Kong HANSES Stadfæstelse er dateret Gottorp 1484 Søndagen efter Nytaar. Om de nyere Privilegier og Confirmationer haves ingen Efterretning, ude at Hertuginde HEDEVIG Sophie, og Hertug CHRISTIAN August, som Formyndere for Hertug CARL FRIDERICH i hans Mindreaarighed, have de dato Gottorp den 18 Maji 1705 udgivet Artikke for det nye Reebslager-Laug (Seiler-Gilde) i Tønder.

Inddeling. Skjønt Byen ikke er meget stor, er den dog, til Beqvemhed for Skatters Oppebørsel, og Stadsvæsenets Oeconomie, inddeelt i fire Qvarterer, som kaldes Sydost-Nordvest- og Nordost-Qvarteer.

Gader. Byen strekker sig fra Norden med en Bøyning mod Østen, lige imod Vesten og har i samme Vending én eeneste lige igiennem Staden gaaende Hovedgade, med adskillige Sidegader og Stræder. Hovedgaden har adskillige Navne, et Stykke deraf kaldes 1.) Østergade, et andet 2.) Vestergade, men det middelste 3.) Storegade, hvor det (257) ugentlig Torv og det aarlige Michaelis-Marked holdes. Uden for Vestergade over Broen ligger en Forstad, kaldet 4.) Vestergade Forstad. De øvrige Gader og snevre Stræder have følgende Navne: 5.) Nørregade. 6.) Søndergade. 7.) Smedegade. 8.) Middelstræde. 9.) Spikerstræder, hvorom 1699 den 7 Sept blev befaleet at det skulde være 15 Alne bredt, og ey belegges med Møg. 10.) Wolfsstræde. 11.) Slotsstræde. 12. Kobberstræde. 13.) Lillestræde. 14.) Bag Torvet. 15.) Koestræde. 16.) Peberstræde. 17.) Skibsbryggen. 18.) Slotsgrunden. 19.) Stokken. Derforuden eb Rad Huse ved Skibsbroen, Møllevæyen, nogle Vaaninger bag Sønder- og Vesterstaldene, en Rad Huse paa Slotspladsen. Af andre Pladse nævnes Nørre-Borgdige, Skandsegravene, Vestervey, Søndervey, Sønder-Borgdige, Holmveyen, Veyen fra Sønderbroe til Møllen, et Stræde bag Vesterstaldene til Skibsbroen, et Stræde bag Vesterstaldene til Vesterport, et Stræde bag Norderstaldene, og et Stræde bag Sønderstaldene.

Grunden, sm tre af disse Gader, nemlig Wolfsstræde, Slotsstræde og Vestergades-Forstad, staae paa, skal i gammel Tid have lagt under Herreder og Amtets Jurisdiction, men er siden indtaget under Staden, og indlemmet i den, hvorover Staden over 100 Aar maatte føre med Herredet en vidtløftig og kostbar Proces, hvortil den maatte laane store Pengesummer, indtil Sagen endelig 1665 af Landets høyeste Øvrighed saaledes blev afgjort, at de paa bemeldte Grund staaende Huse, 100 i Tallet, nyde alle borgerlige Friheder og Rettigheder, og følgelig ere tvunget til at bære alle Byens Tynger.

Torvet. Torvet, hvor de ugentlige Torvedage og Markedet holdes, er ikke stort. Det ligger midt i Staden, hos Storegaden, ikke langt fra Kirken. Her er ogsaa et mindre Torv, kaldet Lille-Torv, hvor Kaget staaer. (258)

Porte og Broer. Staden har 3 Porte, nemlig Østre- Sønder- og Vester-Port, og da den for det meste er omgivet med Vand og Canaler har den følgende Broer: Vesterbroe, Sønderbroe, Østerbroe og Møllebroe.

Møller. Her er og en Grynmølle og en Vandmølle, foruden nogle Veyrmøller.

Huse. Husene, hvoraf nogle ere store og anseelige, men meget flere middelmaadige og smaae, ere næsten alle efter gammel lybsk Maneer, bygde i Dybden og med Gavlen til Gaden. Tallet paa dem beløber sig efter Brandrollen til omtrent 370, men en af de sidst indsendte Beretninger sætter omtrent 550, hvori ere indberegnete nogle Frie huse og de paa Slotsgrunden staaende Huse.

Offentlige Bygninger. Af offentlige Bygninger have her været adskillige, som nu ey ere til, saasom Slottet, tvende Klosters, St. Laurentii eller Sortebrødre-Kirke, Vor Frue eller Graaebrode-Kirke o.s.v. Nu findes her følgende: Kirken, Skolen, Hospital og Veysenhuset, samt Raadhuset. Hertil kan og regnes Veyerhuset eller den saa kaldede Stadsvage, et lidet Huus paa Torvet, to Apotheker, et Bogtrykkerie, som har været her over 40 Aar, men nu er i slet Stand, Toldboden og Posthuset, hvilke begge holdes der hvor Toldforvalteren boer og Amtstuen holdes, med Slothaven hos.

Slottet. Det gamle Tønder Slot eller Lytken-Tunder har staaet tet sydvest ved Stalden, ved Bredden af Widau, hvoraf Pladsen endnu kaldes Slotspladsen. Det er i det mindste 500 Aar siden at dette Slot først blev bygt, ja man kan endog troe at det er ligesaa gammelt, som Staden slev. Det var vel ikke stort, men temmelig anseeligt, og gav Staden et smukt Syn i sær mod Østen, Sønden og Vesten. Efter gammeldags Maade var det befæstet med Volde, høye Mure og dybe Graver, samt 4 Runddele. Bygningen bestod af mange hvelvede Værelser, hvoriblant det merkverdige var den saa kaldede (259) Amtssal, som var ziret med endeel Amtmænds Portraiter. Dette Slot har i Freds- og Feidetid, men fornemmelig i Krigene mellem Riget og Hertugdømmene, havt adskillige Skiebne, og ofte blevet belejret, indtaget, beskadiget, forstyrret og igien opbyggt, indtil det for omtrent 30 Aar siden blev i Grunden nedrevet. I de ældste Tider, da Tønder hørte under Riber Bispestol, have Biskopperne her, ligesom andre Steder, havt deres egen Gaard til Beboelse, naar de opholdte sig her i Eggen, hvortil Indbyggerne af omliggende Sogne maatte giøre Tieneste. Om dette Slot eller Biskopsgaard tales i et Biskops Gunners Brev af 1233: Parochiani de Andæflyth cun Frisonibus habitantibus in Utbölning in Tunder, omnia servitia ab antiqvo Curiae nostrae tenentur facere dimidia, og et Biskop Esgers af 1258: Ad curiam nostram Tunder unum plaustrum ligni & unum plaustrum seni qvilibet colonus noster serre tenetur annuatim. Efter al rimelig Formodning har denne Biskops-Gaard været den samme som Tønder Slot, hvilket Hertugerne siden enten med Magt, eller ved Convention med Biskopperne, have tilegnet sig

til at opholde sig paa, naar de vare der i Egnen. 1271 indtog Kong ERIK GLIPPING Tønder Slot og ødelagde det i Krigen med Hertug ERIK. **Dets Historie.** 1281 blev det atter erobret og nedrevet, under Hertug Waldemars Regiering. 1285 tog Kong ERIK GLIPPING Hertug WALDEMAR fangen og nedbrød Tønder Slot. I den 1340 oprettede Pagt imellem Hertug WALDEMAR af Slesvig og Grev Geert af Holsteen, forbandt Hertugen sig til pantviis at overlevere Greven Tønder Slot (dat Hus to Tundern) med Staden og det hele Fogderie, som nu er et Amt. 1365 erobrede Grev Adolph Slottet og Staden. 1404 blev Tønder Slot og Amt, med flere Støder, af Hertuginde ELISABETH pantsat til Dronning MARGRETE, for en forstrakt stor Pengesum, hvorpaa Kong ERIK POMMER forlehnede Erik Krummegige dermed. 1414 blev samme (260) Erik Krummedige, som da med flere Adelsmænd var overgangen fra Hertuginde af Slesvig til Kong paa nye forlehnet med Tønder Slot og Lehn. 1416 beleyrede Hertug HENRIK Slottet, hvorpaa da Claus von Thienen paa Erik Krummedige, og heftig bestormet, men forgieves; thi Beleyrerne, bleve, skjønt de allerede nogle Steder havde begyndt at fæste Fod paa Murene, med stor Forliis afslagene, saa at henved 400 Mænd, og deriblant Hr. Timme Rönnov, Ridder, bleve dræbte, og Beleyringen strax derpaa ophævet. 1431 Dominica Oculi pantsatte Hertugerne ALF og GERD Slottet med tilliggende Herreder og Fogderie til Hartwig Reventlov. 1640 eller noget før bleve de fire frisiske Herreder, lagde under Tønder Slot og Amt. 1480 blev Henning Pogwisch, som af K. CHRISTIAN I. havde Lytken-Tønder i Pant og Forlehning for 25000 Mark, tillige med sine Sønner forviist Land og Rige, formedelst det med Kogens Undersaatter udøvede Tyrannie. I Arvedelingen 1490 imellem Kong HANS og Hertug FRIDERICH, kom dette Slot med Amtet paa Hertugens Part. 1519 er skeet nogen Reparation paa Slottet, hvortil sigtes med en Inscription i en Steen over den indre Slotsport: *Anno Domini 1519 Frederick Harctog van Slesvig.* 1523 lod Kong FRIDERICH I indlægge i Tønder Slot og Amt 500 Mand til Landets Beskyttelse. 1529 residerede Kong FRIDERICH I her paa Slottet. 1532 Mandagen efter Alle Helgen, tog ogsaa Slottet Skade i den Vandflod som oversvømmede Tønder Amt & Bye. Udi Arvedelingen 1544 mellem Kong CHRISTIAN III og hans Brødre, var dette Slot og Amt i Hertug HANSES Andeel. 1585 anvendte Hertug ADOLPH store Bekostninger paa Tønder Slots Istandsættelse, hvortil (261) Nordstrands Indbyggere maatte contribuere 2245 Mark. 1615 den 30 Nov. Var her atter en Vandflod, som borttog og reent i Stykker knusede Broen for Slottet. 1616 i Sept. Blev Hertug FRIDERICH hyldet paa Slottet af Amtets Underdanere. 1629 i den keiserl. Krig blev Tønder Slot indtaget af den kongel. Prinds Hertug FRIDERICH og besat med danske Folk. 1642 fiorten Dage efter Bartholomæi afbrændte den hele Rad Huse ved Slottet, 40 i Tallet, paa 3 Timers Tid. 1661 den 24 April blev Hertug CHRISTIAN ALBERT paa Tønder Slot hyldet af Amtets Præster og Indvaanere. 1677 da K. CHRISTIAN V. havde seqvestreret Hertugdømmet, lod Hans Majestæt Voldene om Slottet sløife og kaste i Gravene, samt Murene og de fire Hjørnetaarne nedrive. 1699 blev Slottet forøget med en nye Tilbygning paa den vestre Side. Følgende Aar 1700 blev det gamle høye Taarn, som endda stod paa sydvest Siden, gandske nedbrudt, hvorved nogle Mennesker maatte sætte Livet til, Af de afbrudte Stene blev igien en Stald opbygget. 1721 den 12 September blev Kong FRIDERICH IV. her paa Slottet hyldet af Amtets Underdanere, i Overværelse af Amtmanden Geheimeraad von Holstein og Generalsuperintendent Clausen, hvorefter samtlige Underdanere af Amtet og Byen, bleve deels paa Slottet, deels paa Raadhuset, prægtig beværtede. 1731 den 2 Nov. Blev Kong CHRISTIAN VI paa Tønder Slot hyldet af Amtets Undersaatter ved deres Hænders Underskrift. Siden forfaldt dette gamle Slot alt mere og mere, indtil endelig det sidste deraf er tilovers end Porthuset, som bruges til Fængsel for Amtets Delinqventer, og hvori Slutteren tillige har sin Boelig. Ikke langt fra den Plads, hvor dette Slot har staaet, log Amtmanden, Kammerherre Greve af Holstein, af nyt opbygge et anseeligt Huus til sit eget Brug. (262).

St. Nicolai Kirke. Her ere nu ikke flere Kirker end én, nemlig St. Nicolai Kirke. Længe førend Byen blev til Stad, har her været en Sognekirke, tilhørende Biskopdommet i Ribe. Denne Kirke lagde Biskop Tue 1214 til Riber Domkirke og Capitel, da han der stiftede tre nye Præbender, hvilken Gave 1215 blev stadfæstet af Erkebiskop Andreas, og 1216 af Pave OCENTIUS III. hvorom de biskoppelige og pavelige Breve endnu ere tilovers. Siden er den ombyggt og Bygningen gjort langt større og anseeligere, skjønt dens gamle Navn, hvorunder den undertiden forekommer, nemlig St. Nicolai Capell, tydelig viser at den kun maa have været liden. Dog findes den bestandig udi Documenter at kaldes Kirke og Sognekirke. Da Sognepræsten Hr. Georg Ingeman 1500 var død, præsenterede Hertug FRIDERICH, som Eyer af Patronat-Retten, sin Capellan paa Gottorp Slot Hr. Johan Overscherer til Sognepræst i Tønder, og kaldes Kirken i Hertugens Præsentationsbrev til Biskoppen i Ribe *Ecclesia parochialis oppidi nostri Lutken Tundern*, og i Biskop Iver Munks Collationsbrev: *Ecclesia parochialis beati Nicolai in Töndher*. Af denne gamle Kirke er alene Taarnet blevet staaende, da den øvrige trange og brøstfældige Bygning blev afbrudt, i hvis Sted nu værende Kirke blev af Grunden ny opført. Den første Steen blev lagt den 11 Maji 1591, og Bygningen fuldført den 25 Jul. 1592, samt den næstfølgende 4 Oct. Indviet Frelseren Christo til Gudstienestes Forretning, som siges i en af Provst Andr. Thomæus paa Chorets nørre Side 1593 opsat Indskrift. Bekostningen blev samlet deels ved en Collect, som alene beløb sig til 17000 Mark, deels ved Gaver og Sammenskud af andre bemidlede Kirker og private Folk, foruden Hertug JOHAN ADOLPHS Gave af 1000 Mark. Kirken ligger saa godt som midt i Byen og nær ved Torvet; den er uden anseelig, inden i smuk og rummelig. Taarnet og Choret iberegnet, er den inden til 82 Alne (263) lang, 37 Alne bred og udi den mellemste Gang under Hvelvingen 23 $\frac{1}{4}$ Alne høj. Taarnet, som er en Levning af den gamle Kirke og ikke meget anseeligt, har i forrige Tider 3 gange faaet Skade, først 1615, da i en stærk Storm Halvparten af Spiret nedblæste, dernæst 1686 den 1 Sept. Da Lynilden nedslog 8 Alne deraf, og 1716 Løverdagen for anden Advents Søndag, da det atter blev beskadiget af en Lynstraale. Ikke destomindre er det endnu temmelig høyt, nemlig 83 Alne, saa at man i frie Mark kan see det over 2 Mile bort. Foruden en Klokke oven i Taarnet til Slag-Uhret, haves deri fire Klokke støbt i Husem 1694 af Claus Asmussen, Syderklokken 1700 sammesteds og af samme Mester, den store eller Bedekolkken 1722 i Lybek af Laurentz Sthralworen, og Stormklokken 1650. Indvendig bestaaer Kirken af tre Gange, har saavel oven, som nedentil mange indelukte Stole, og er prydet med et meget ziirligt Chor, et stort og fortreffeligt Orgelverk, en smuk Daab og fem Messing Lysekroner. Sonden og Norden ved Choret ere tvende Begravelse-Capeller tilbyggede. Altertavlen er af prægtigt Billedhugger-Arbeyde, og ziirlig forgyldt, foræret 1695 af Amtsforvalterens Datter Jomfrue Anne Jürgensen, hvis Portrait staaer oven i. Den gamle Altertavle, som havde staaet i den forrige Kirke, er kommet til Faretoft. Prædikestolen, som ligeledes er af kostbar Billedhugge-Arbeyde, er 1586 skienket af Andreas Carstens og Hustrue, men Dekkel, Trappe, Dørkarmene og Stafferingen bekostet 1663 af Borgemester Henrik von Hatten, Geheimeraad og Landcantzler Henrik von Hattens Søn, som sees af en Indskrift paa en i Pillen ved Prædikestolen indmuret Steen. 1752 blev Kirken paa Borgerskabets Bekostning overalt inden i repareret og udziret, samt Epitaphierne af Arvingerne fornyede, men Præsikestolen (264) lod Johan Christian Beck, Fuldmægtig paa Amtstuen, og siden Møller i Tørning-Mølle, paa det prægtigste opmale og forgyldte. Af de her værende Epitaphier, som ere mange og smukke, holdes det for det anseeligste som Amtsforvalter Nicolai Tych, kongelig Commissair og Ober-Inspecteur over Grevskabet Schackenborg, ved Siden af Alteret har ladet opsætte for sig og sin Familie over deres hvelvede Begravelse. Han var født 1633 og døde 1696. I Choret er endnu et Epitaphium over M. Laur. Thomæus, Rector og Organist i Tønder, død 1630, i sit 80 Aar, og et andet over Raadmand Henrik Willems, død 1601. Af de øvrige ere disse de fornemste: 1.) Over

Borgemester Thomas Andersen, død 1588 og ni andre Personer af hans Familie, alle nedsatte i én Begravelse, som aldrig maa aabnes. 2.) Over Raadmand Lorentz Petersen, død 1618. 3.) Over Raadmand Christian Thomsen, døde 1669. 73 Aar, renoveret af Hofpræst Bluhme. 4.) Over Raadmand Lubbert Widow, død 1628, 65 Aar. 5.) Over Borgemester Lucas Ambders. Dette Epitaphium, som er et Mesterstykke af Malerie, er opsat 1686. 6.) Over Lucas Preuss, fyrstelig Amtsskriver i Trittow, og siden i Tønder, død 1632. 51 Aar. 7.) Over Raadmand Berend Ubbing, død 1652, 73 Aar. 8.) Over Raadmand Andreas Carstens, død 1606, 52 Aar. Paa høyre Side af Alteret hænger en smuk stafferet Tavle med Provsternes og Sognepræsternes Navne fra Reformationen til 1697. Disse ere 1.) Hr. Hieronymus, sidste catholske og første lutherske Sognepræst 1526. 2.) Johan Decker, Hieronymi Medhielper, døde 1540. 3.) Matthias Friderici, død 1548. 4.) Vincentz Alberti fra Lieuwarden, første Provst over Tønder Amts Kirker, undtagen Staden, Høyer- og Tønder- Herreder, død 1553. 5.) Georg Petri fra Apenrade 1554, Provst 1561, døde den 2 Aug. 1585. 6.) Andr. Yhomæus (hvis Broder Præst i Møgeltønder blev brændt for Blodskam) 1586, Provst 1587, (265) døde den 25 Nov. 1593. 7.) Johan Mauritius fra Eckernföhrde 1594, Provst 1595, død 15 Febr. 1634. 8.) Hans Søn Bernhard Mauritius 1634, Provst i Tønder og Lygom-Klosters Amt tillige 1637, døde 1652 i August. 9.) D. Syephan Kenckel fra Flensborg, død den 23 Aug. 1691. 10.) Hans Søn Bernhard Kenckel, Faderen adjungeret 1686, Provst 1691, døde 1693. 11.) Peter Zitscher fra Kiøbenhavn, hvor han havde været Hofpræst paa Amalienborg hos Enkedronningen SOPHIE AMALIE, 1693, død 1697. 12.) Joh. Conrad Kiefer fra Oldenburg i Holsteen, døde den 5 Oct 1702. 13.) Samuel Reimarus, Oberconsistorial-Raad, en velbegavet Mand, døde 10 Sept. 1721. 14.) Johan Herman Schrader fra Hamborg, forhen Informator hos H. R. H. Princesse CHARLOTTE AMALIE, døde i Nov. 1737. 15.) Joahn Joachim Arends fra Tønder, i hvis Tid Lygom-Klosters Amt blev taget fra Tønder- og lagt til Apenrade-Provstie, døde 1746. 16 Consistorial-Raad Balthasar Petersen, fød i Tønder 1703. Pontoppidan i sine Annal. Tom III. pag. 555 beretter at Sognepræsten M. Joh. Neocorus 1604 blev afsat, hvilket er en Feil, da han aldrig har været Præst her, en vel i Husum. I Kirken findes de syv næstsidste Provsters Skilderier fra Steph. Kenckel indtil Joh. Joachim Arends inclusive; med Inscriptioner, som indeholde det fornemste at deres Levnet, samt den lærde Capellan Johannes Lundi Portrait, som nogle af Meenigheden 1695 have ham til Ære ladet opsette. Han døde 1686 og er fornemmelig bekiendt for sine Judische Heilgthümmer. Indskrifterne paa Liigsteenene, saavel i Kirken, som paa Kirkegaarden, ere for det meste over Borgerfolk, og ey merkværdige. Indtil Kong CHRISTIAN VI Regiering havde denne Kirke kun 2 Præster nemlig en tydsk Sognepræst som tillige var Provst i Amtet, og er Dansk Froprædikens Præst, da en Student lønnedes for at prædike til Aftensang. Men 1730 blev den (266) Indretning giort, at der foruden Sognepræsten skulde være tvende andre Præster, nemlig en tydsk Archidiaconus eller Aftensangs Præst, og en Diaconus eller Froeprædikens Præst. Iblant Kirkens Capellander ere disse berømteste: Mag. Jacob Fabricius, siden General-superintendent i Hertugdømmet, den forhen berømte Joh. Lundius, Gotthard Jahan Zwergius, som var 43 Aar i Embedet, M. Christopher Bluhme, siden Hofpræst, Martin Richard Flor, fød i Morsum paa Sildt 1699 den 4 Febr., blev 1728 den 15 Oct. Adjungeret sin Fader Urban Flohr, men 1740 i Maji kaldet til Archidiaconus her ved Kirken, hvor han døde den 14 Oct. 1759 i sit 61 Aar. Han har forfattet en Beskrivelse over Tønder Bye, og en anden over Øen Sildt, som begge i dette Verk ere brugte. Hans Svigersøn, nu værende Archidiaconus Nic. Knutzen har og samlet smukke Tillæg til sin Fødestads Beskrivelse. Af de danske Capellaner nævnes her alene Hans Adolph Brorson, siden Dom-Provst og endelig Biskop i Ribe. Kirkens Indkomster ere kun faae, og bestaae for det meste i Tienden af de til Sognet hørende Gaarde og Byer paa Landet, som betales i Penge, Liig-Ringen, Begravelser, Stolestader, Brarup Gods o.s.v To Boolsmænd i Abel maae foruden Tiende føre Sand og Leer til Kirkens Behov.

Foruden Borgerskabet og dem som boe paa Slots-Grunden, høre til Tønder Sogn og Kirke følgende Landsbyer: Store Æmmersted Lille Æmmersted, Korntved, Toft, Heedehusene, Tvede og disse frie Gaarde Hestholm, Dyrhuus og Gørrismark. Alle disse have her Stolestader og søge Daab og Altergang, samt have deres Begravelse paa den gamle og store Kirkegaard som ligger omkring Kirken (paa den nye eller lille, som ligger vesten for Kirken blive mestendeel fattige Borgerfolk begravne) og nyde med Borgerne alle Kirkerettigheder, endskiønt de ere frie for at salarere Præsten, og holde Kirkebetientenes Huse vedlige. Derimod have de ingen Stemme (267) i Præstevalget, men Staden vælger og lønner selv den danske Froeprækens Præst, som alene nyder Accidentzerne af Landboerne. Da disse Landsbyefolk ikke med Nytte kunde høre den danske Fropræken, som alene nyder Accidentzer af Landboerne. Da disse Landsbyefolk ikke med Nytte kunde høre den danske Fropræken, og Veyer ved Vinters Tid Klokken 6 om Morgen faldt dem alt for besværlig, har Consistorialraad Schröder sørger for at imellem Korntved og begge Byerne Emmersted 1732 blev bygt et rummeligt Huus, hvori foruden Skolestue og Værelser for Skoleholderen, er indrettet en Sal med Stole og Prædikestol, hvor den danske Præst hver Søndag Eftermiddag prædiker og catechiserer, hvorfor han ey nyder andet, end et frivilligt Offer engang om Aaret. I de catholske Tider skal disse Landsbyer, paa Veyen imellem Tønder og Emmersted have havt et Capell, som var Annex til Hovedkirken i Staden, hvori Sognepræsten ved en Vicarius lod besørge Gudstienesten, indtil endelig lang Tid efter Reformationen, nemlig 1591, dette Capell blev afbrudt, Sognefolket lagt til Stadens Kirke og Materialerne anvendte til sammes Bygning. Klokken som der var, blev hængt i Stadens Taarn, hvorfor og Landboerne give en fierdeel mindre for Ringning over deres Døde end Stadens Beboere. Af disse Landboer har Sognepræsten Tiende, Vicariepenge og de til Capellet fordum liggende Jorde, saa og to smaae Halvboel i Emmersted, som giøre Tieneste til Provsten og tage Fæste af ham. Fra de ældste Tider, endog efter at Hertugerne komme til at eye Staden, har Kirken sorteret under Biskoppen i Ribe. 1684 den 23 Julii har K. CHRISTIAN V. ved Rescript befaleet, at de 7 Kirker, Tønder, Høyer, Skadst, Jerpsted, Brede, Abel og Ubbing, herefter ligesom før skulle forblive under Riber Biskops Inspection, Visitation og Kirkeregnskab, og nyde Jura lige med andre Riber Stifts Kirker. Biskopperne i Ribe have og indtil 1688 her visiteret, og revideret Kirkeregnskabet, som sees af en Magistratens Skrivelse til Biskop Lodberg. (268) Men om det er skeet efter den Tid, eller af hvad Aarsag det er kommet i Afgang, vides ikke, ey heller om Biskopperne i Ribe have ordineret Præsterne i Tønder Bye, ligesom dem i Tønder- og Høyer-Herredet.

Consistorium. Det her værende Consistorium bestaaer af Amtmanden og Provsten, de tvende øvrige Stadspræster, og en af Amtmanden udnævnt Præst af Amtet. Protocollen føres af Amtsforvalteren. Herunder hører Staden og Amtet Tøndern, i alt 46 Kirkesogne, samt derfor uden i Ægteskabssager de 2/3 af Emmerlev Sogn.

S. Laurentii Kirke. Foruden denne Stadskirke, have her i de catholske Tider ogsaa været to Kloster-Kirker, nemlig Dominicanernes og Franciscanernes eller Graabrødrenes. Denne sidste var indviet til St. Laurentius. Man beretter om den, at den i gammel Tid skal have været Stadens Hovedkirke, og St. Nicolai Kirke ikkun et Capell. Denne Beretning grunder sig paa et Vidnesbyrd, som Lytke Nahmens, forhen Minoriter-Broder i Tønder, 1563 aflagde for Borgemester Marcus Mandixen i Flensborg, i Overværelse af den tønderiske Byeskriver Anton Klyvers. Vel er det troeligt at endeel af Stadens Folk har søgt St. Laurentii Kirke, som var nyere og maaske større end St. Nicolai Kirke, der fra første Færd havde været en Landsbye Kirke; men at St. Laurentii Kirke derfor har været Sognekirke, er næsten utroligt, da den ikke alene i Documenter af 1500 kaldes Sognekirke, *Ecclesia paaroc'hialis in Tøndher*, men der endog, længe førend noget Kloster har været bygt i Tønder, har været en

Sognekirke, som ey kan være nogen anden end St. Nicolai Kirke. Ja det som mere er, i Biskop Iver Munks Collationsbrev til Hr. Johan Overscherer paa Præstekaldet i Tønder, lægges udtrykkelig St. Laurentii Kirke for Kaldets Ringheds skyld som et Annex til St. Nicolai Sognekirke. (269)

St. Mariæ Kirke. Om Vor Frue eller St. Mariæ Kirke, vides slet ikke mere end at den ogsaa har været en Klosterkirke, og tilhørt Dominicanerne eller Sortebrødrene.

Dominicanerkloster. Af de her værende Munkekloster er Dominicanernes eller Sortebrødrenes det ældste, stiftet og opført 1227. Man kan ey med Vished bestemme hvor det har lagt, dog er det troligt at det har staaet der, hvor nu Hospitalet og Veysenhuset er. 1517 blev dette Kloster lagt i Aske, udi den Ildebrand, som da overgik Østergade. Men efter at Kong FRIDERICH I i Aaret 1523 paa nye havde ladet det opbygge, lod han det indvie og hengive til et Helliggeist-Huus og Hospital for fattige og syge Mennesker, hvorom mere siden.

Cistercienserkloster. Franciscaner eller Minoriter-Koster i Tønder er stiftet 1238. XV Kal. Aug. Af Hr. Johannes Nasnesön, Ridder og hans Hustrue Freue Elsis. Kirken kom først i Stand 1247 og blev XVII Kal. Sept. Indviet af Biskop Gunner i Ribe. Saaledes staaer det i Chronic. De origine fratrum minorum MS Anno Domini 1238 fundatus Locus Tyndris 15. Kal. Aug. A nobilibus personis Domino Johanne Nasneson milite & uxore sua Domina Elsis. 1247 XVII Kal. Sept. Consecrata suit Ecclesia a Reverendo domino Gunnero episcopo Ripensi. Klosteret og fornemmelig Kirken blev indviet til St. Laurentius og har siden i Aaret 1291 erholdet Aflad. See Wadding Annales Minorum Tom. V. Pag. 279 hvor dette Kloster henføres sub Provincia Daciæ & Custodia Ripensi. 1514 Christi Himmelfarts Aften forpligter Broder Hans Olesson, Gardian, og gandske Convent af Barfoder-Ordens-Kloster i Lytkentunder sig at holde to aarlige Begiengelser for (270) Hertuginde ANNA, Hertug FRIDERICH I Gemahlinde, som i sit Testament havde betænkt Klosteret med 100 Mark Lybsk. At dette Barfoder-Kloster er det samme som Minoriter-Klosteret, sees tydeligt af det underhængende Segl, hvori sees Christus, bærende sit Kors, med Omskrift: SIGILLVM. FRATRVM. MINORVM. DE TVENDERIS. Dette Kloster har efter nogles Meening staaet i Vestergade, der hvor Borgeren Knud Petersen for faa Aar siden boede, og har med Kirke, Kirkegaard og Kloster-Bygning indtaget det heele Rum, som gaaer fra Vesterbroe i Øster til Amtsforvalter Böhnes Huus, hvoraf bemeldte Broe endnu kaldes S. Laurentii Broe. Andre paastaaer med større Rimelighed, at det har lagt paa et Stykke af Slotsgrunden, og at man for endeel Aar siden har fundet Grunden dertil, da Amtmand von Holstein der lod anlegge en Have, hvilken Meening bestyrkes deraf, at Kong FRIDERICH I i Reformations Tid lod udjage Munkene, fordi Klosteret laae Slottet for nær. Historien fortælles saaledes: Kongen lod 1530 en Luthersk Præst prædike for sig i St. Laurentii Kirke, og da Han efter Prædiken spadserede i Choret, kom Gardianen Nicolai Tybo til Hans Majestet, udbedende sig og sit Convent den Naade at maatte blive og tiene Gud i Klosteret. Da han nu herpaa intet andet Svar fik end at han skulde faae nærmere Besked og Kongen vilde reyse bort, som han derforuden vel faae hvad der vilde blive af, efterdi Lensmanden allerede havde opfyldt heele Klosteret, undtagen Sove- og Spisestuen, samt Kirkens Chor med Proviant, gik han nok engang til Kongen og igientog sin Begiering, Kongen svarede at man her ikke længere kunde forunde dem Boelig, fordi Klosteret laae Slottets Muure for nær, og man desuden behøvede Rum til Magazin. Vel sagde Gardianen, at de ey vilde være Slottet hinderlige, men alene tiene Gud. Kongen svarede at man og kunde tiene Gud paa andre Steder og drog derpaa bort. (271) Hvorefter Lehnsmanden fordrev alle Brødrene, men tillod dem dog at beholde deres Klæder, samt 2 Par Heste, som de kunde bringe deres Syge og Gamle bort med. Da Kongen

nu saaledes tog Klosteret til sig, og tillige tilegnede sig Kirken, som Klosteret og ey Staden tilhørende, protesterede Staden derimod, paastaaende at St. Laurentii Kirke laae inden Stadens Frihed og var en Sognekirke. Herom har man det forhen omtalte Document, nemlig Broder Lytke Nahmens eedlige Vidnesbyrd, hvori Klosterets Stifter kaldes Hans Nahmens og anmærkes af hans Liigsteen, som formodentlig ved St. Laurentii Kirkes Ruin længe siden er forloret, at han har ført en Hest i sit Vaaben. Hvorlænge Klosteret og Kirken har staaet efter Reformationen vides ey, men formodentlig er det strax derefter for Slottes skyld nedbrudt, og nogle af Grundene overladte til private Folk.

Latinsk Skole. Stadens Latinske Skole, bestaaende af 10 Fag Huus, er en gammel Bygning, opsat 1610, da Hans Petersen var Borgemester, som sees af en Steen, som 1701 er sat over Døren. 1612 blev den indviet. Bygningen er neden til paa venstre Haand af Indgangen indrettet til Latinsk Skole, og paa høyre Haand til en Tydsk Læse-Skrive- og Regneskole. Ovenpaa har Skrive- og Regne-Mesteren, som tillige er Klokke til Byens Kirke, sine Værelser. Ved Skolen staae en Rector og en Cantor, som vekselsviis underviser i den latinske Skole, og Klokkeren eller den tydske Skolemester. Rectores bleve i forrige Tider ikke anderledes antagne, end at de efter et halvs Aars Opsigelse af Raadet igien kunde dimitteres. Disciplernes Tal er nu kun meget lidet, og Skolens Indkomster ere mestendeel Accidentalialia eller komme af Stadens Cassa. Man finder ikke naar og af hvem denne Trivialscole er stiftet, det ældste man veed derom, er at Bernhard Vaagetius 1580 er bleven kaldet til Rector i Tønder-Skole. De følgende Rectores vare 2.) Laurentius Thomæus 1581. 3.) Joh. (272) Nisanius 1618. 4.) Samuel Busing. 5.) Joh. Mauritius 1628. 6.) David Preus 1636. 7.) M. Andr. Ambders 1642. 8.) Joh Vierheller. 9.) Nicolai Mølgaard 1675. 10.) Detlev Jacobi 1675. 11.) Christopher Blume 1680. 12.) Georg Herman Overbech 1710. 13.) Thomas Carstensen 1751.

Hospital og Veysenhuus. Tugthus. Legater. Om Hospitalet er forhen erindret at det har sin Oprindelse af det forhen i Østergade liggende Dominicaner-Kloster, hvilket Kong FRIDERICH I efter at 1517 var afbrændt og igien opbyggt, i Aaret 1523 hengav til et Hospital og lagde dertil, ey alene det Gods i Kiærherred, som forhen havde tilhørt Klosteret, men endog nogle østen for Byen liggende Jorde. Endskiønt Hospital-Godsets Friheder 1579 bleve anfgedede, forsvarede dog Raadet dem lykkeligen og erholdt derpaa Confirmation af Landets høyeste Øvrighed, ligesom og Hertug JOHAN ADOLPH DEN 14 Dec. 1608 stadfæstede den af Kong FRIDERICH I giorte Donation. Efter at den gamle Bygning var blevet brystfældig, er Hospitalet igien af Magistraten gandske nyt opbyggt. I den store Ildebrand den 15 Oct. 1725, blev det atter lagt i Aske, men ved Raadets Forsorg igien nyt og anseeligere istandsat, og efter Provst Schraders Raad indrettet under eet Tag til et Hospital og Veysnehuus, samt Tugt- og Arbeidshuus for uordentlige Borgere og Byen Børn. 1731 blev det bragt til Fuldkommenhed og sat i den skønne Tilstand, hvori det nu befinder sig. Herom vidne Indskrifterne paa tvende indmurede Stene over Døren til Gaden og Gaarden. Huset ligger strax inden for Øster-Port, er bygt fra Norden til Sønden, østen ved Gaden og bestaaer af 18 Fag. Neden til er paa venstre Haand af Indgangen, Skole for Veysenbørnene, og andre Børn af Staden, samt Værelse for Børnene og deres Informator, som tillige er Oeconomus. Paa høyre Haand have Hospitals-Lemmerne deres Stuer, Arbeidsstue, Køkken og Sygestue. (273) Ovenpaa ere foruden nogle af Oeconomi og et par Fattiges Værelser i Midten en stor Sal paa 12 Fag, hvori om Onsdagen fra 2 til 3 Eftermiddag, og om Søndagen fra 5 til 6 bliver læst og talet af Guds Ord for Hospitalets og Stadens Fattige. Midt over Bygningen er et lidet Taarn med et Uhrværk, hvis Klokke ogsaa bruges til Ringning. Fra begge Enderne af Gadebygningen ere opførte to Sidefløye, hver paa 10 Fag, den Søndre alene inddeelt til Værelser for Hospitals Lemmerne, men den Nordre til et Tugt- og Arbeydshuus, hvorhos og

er et par frie Stuer for Fattige, som ingen Kost nyder. I samme Huus er og en Daarekiste. Tugthuusmesteren, hvis aarlige Løn er 25 Rdlr, har sin egen ved Tugthuset opbygte Bolig. I Hospitalet underholdes fra 26 til 24 fattige og forarmede Borgerfolk med Mad og Drikke, Ildebrand og frit Huus. Veysenbørnene ere 12 til 16 i Tallet, som nyde deres frie Forpleyning, samt Underviisning udi Christendom, Læsning, Skriven og Regnen, indtil de have været til Confirmation, da de komme ud at lære et Haandverk. For de første holdes to gange om Dagen Bøn, og for de andre hver Onsdag Catechisation. Foruden det Jordegods, som Kong CH I. har skienket Hospitalet, bestaaer dets Indkomster af nogle efterhaanden hertil komne Legata. I blant andre har Peter Langhein hertil skienket 100 Rdlr. Og Borgemester Tychsen 500 Mark Lybsk, hvorom han 1716 gjorde den Anordning at Lemmerne hver St. Laurentii Aften skulde tracteres med et Maaltid til 6 Rdlr. Veysenhusets Stiftelse maae fornemmelig tilskrives en riig Kniplingshandler og Raadmand i Tønder, navnlig Peter Struck, som i sit Testament skienkede til fattige fader- og moderløse Drengbørns Opdragelse 91 Demater Marskland i Friderichskog. For denne Stiftelse ere Provsten og Magistraten Administratorer. Siden har en anden riig Kniplingshandler, navnlig Jörgen Krüger, i Aaret 1735 givet til Veysenhuset (274) 200 Rigsdaler, og desuden en anden Capital af 200 Mark Lybsk til Tugthuus-Anstalterne.

Raadhuus. Raadhuset ligger paa Torvet og er en temmelig god Bygning, dog ikke stor eller anseelig. Derunder er en Viinkielder, som bortleyes til den Meestbydende. I Stads-Archivet glemmes de endnu tilværende Privilegier, samt andre Staden angaaende Documenter og Protocoller. Men det originale fra Lybek hidsendte Exemplar af den lybske Stads-Ret, har i lang Tid ikke været her. Det første og gamle Raadhuus afbrændte 1581, da og Stadens Archiv skal have taget en anseelig Skade. Raadstue-Retten holdes ugentlig hver Mandag og Retten afsiges efter den lybske Ret.

Magistrat. Førend 1637 var her kun én Borgemester og fire Raadmænd, men efter den Tid har Magistraten meest bestaaet af to Borgemestere og sex Raadmænd, dog er her nu kun én Borgemester. Foruden dette Raad ere her 16 Deputerede af Borgerskabet, som ey i Justitz-men dog i Contributions- og andre Sager, sammentræde med Raadet og føye de fornødne Anstalter. En Stads-Kæmner besørger Bygvæsenet og Veyenes Vedligeholdelse. En Casserer forestaaer Byens Indtægter og Udgifter. En Stads-Digefoged har Opsigt over Stadens Diger og Dæmninger. Byefogeden beoagter Politie-Anordningerne. En saa kaldet Jurat indkræver Kirkens Revenuer, besørger Kirkens, Kirke- og Skole-Betienternes Huses Vedligeholdelse, og tilstiller dem deres Løn. Over Borgemesterne siden 1522 haves følgende Fortegnelse: 1.) Johan Ketels 1522, død 1546. 2.) Matthias Hansen 1546, død 1551. 3.) Henrik Nissen 1551, død 1560. 4.) Nis Holdensen 1560, død 1570. 5.) Carsten Andersen 1570, død 1578. 6.) Hans Petersen 1578, død 1612. 7.) Jörgen Beyer 1612, død 1621. 8.) Hans Werckmeister 1621, død 1637. 9.) Hans Thomsen 1637, død 1650. 10.) Thomas Andersen 1637, (275) død 1654. 11.) Henrik von Hatten 1661, død 1679. 12.) Johan Preuss 1669, død 1674. 13.) Peter Preuss 1675, død 1686. 14.) Lucas Andersen 1687, død 1692. 15.) Licent. Bartholomæus Hieronymus Schultz 1687. 16.) Jacob Roost 1692. 17.) Licent Christopher de Bæhr. 18.) Lorentz Tychsen 1709, død 1732. 19.) Lorentz Roost 1713, død 1736. 20.) Johan Friderich Langhein 1733, død 1740. 21.) Hans Carstensen 1734. 22.) N. N. Gottschalck 1737, død 1757. 23.) Matthias Tychsen 1758.

Andre borgerl. Indretninger. Fattigvæsenet. Borgerne her have aldeles ingen militairisk Forfatning, men have maattet holde frit Qvarteer for 2 Compagnier Ryttere. Om Brandvæsenet og Stadens specielle Brand- Assurance-Cassa er en kongelig confirmeret trykt General-Brandforordning af 23 Julii 1743, men siden samtlige Landets Brandcasser ved Forordning af 29 Oct. 1759 bleve combinerede, rette man sig efter denne nyere Anordning.

Af Anstalter til Huus-Armes Understøttelse ere de af foromtalte Kniplingshandler Jörgen Krüger giorte Legater de beste, hvortil hans egen Familie, saafremt nogen deraf er i trængende Omstændigheder, efter Giverens Villie har nærmest Udgang.

Folketal. Indbyggerne ere alle Lutherske, og have intet besynderligt i Sæder og Klædedragt. Antallet paa dem, som ere over 12 Aar, beløber sig, Ifølge Extra-Skatte-Registeret, til over 2000. Almindelig døde her aarlig 100 Mennesker, og man regner alle Indbyggerne, smaae og store til omtrent 3600 Siele. Men at angive det egentlige Antal paa Borgerne, eller en Fortegnelse paa Handverkerne vilde være umueligt, deels formedelst den jævnlige Ind- og Udflytning, deels og eftersom enhver, ligesom i andre smaa Stæder, foretager sin snart én, snart en anden Handtering. De fleste Haandverkere have dog Laug. Her taales og ingen Næringsdrivende, uden at have (276)

Sprog. I Tønder taler man nu ikke mere Frisisk, som forhen skal være skeet, men alene Tydsk og Dansk. De fleste Indbyggere tale begge Sprog, men saaledes at intet af Sprogene duer meget. Dog læres i Kirken og Skolen for den tydske Menighed og Ungdom Høitydsk, og for den danske Menighed, som er temmelig talrig, reent Dansk.

Næring & Handel. Byens Næring og Handel er nu, imod forrige Tider at regne, middelmadig og ikkun ringe, allerhelst efter at Bønderne i de omliggende Egne selv have faaet Smag paa Handelen. De mange Haandverkere, som efterhaanden sætte sig ned i Høyer, Møgeltønder og andre nær omliggende Sogne, formeere Høkeriet paa Landet og formindske Stadens Næring. Fiskerie og Plantager findes her ikke. Ind og Udførslen til Søes har Staden manglet i et par hundrede Aar, og har desuden en stor Capital at forrente, hvilken Gield reiser sig fra aldre Krigstider og langvarige Processer. I Aaret 1682 var den allerede steget til 53000 Rdlr, men er nu langt høyere, saa at den til de aarlige Renter fornødne Summa, som kaldes Martini Skat, trykker Borgerskabet overmaade, og Husene derfor ere i meget slet Priis, ja nogle gandske usælgelige, formedelst de derpaa heftende Udgifter. Dog er Tønder ikke saa aldeles næringsløs at her jo drives megen Handel og Kiøbmandskab, ja her endog findes over 20 velhavende Handelshuse, som staae i Handel med langt fra liggende Lande, formedelst de her fabrikerede Kniplinger. Foruden denne Handel. Som siden mere skal omtales, drives her ikke liden Regoce med Rug, Byg, Havre, Hvede, Honning, Fæ og Fedevahre, som deels ugentlig, deels til visse Tider indføres og opkøbes af Borgerne, og siden igien udsælges. Tømmer og Trævare hidføres enten fra Høyer, eller fra Stæderne ved Østersøen, i sær Flensborg. Ved Staden bliver, ligesom i Marsken, en stor Mængde Qvæg græsset, og paa Staldene fedet med Bærme, som deels opkøbes af Slagterne i og uden for (277) Staden, deels af Øxenhandlerne, og drives til Hamborg, Lybek, Flensborg og andre Steder. Kiøbmandskabet med Klæde, Cattuner, Zittzer og Urtekram er langt fra ikke saa anseeligt som i Flensborg. Hvad Klæde, uldet og linnet Tøy her forhandles kommer fra Neumynster, Glykstad og Friderichstad; Specierne fra Holland, Hamborg, Husum og Flensborg. Den øvrige Næring er Viinhandel, Brændeviinsbrænden, Ølbryggen, Farverie, samt Udsælgning af Tobak, Stentøy, Jernvare, Hør og Stokfisk, samt Haandverks-Arbeide, og adskilligt andet smaat Høkerie.

Søefart. Søefart og Skibe har Tønder nu aldeles ikke, men hvad man skal have fra Hamborg eller Vesterhavet maae udlosses ved Rutebøl eller Høyer, en Miil fra Staden, og derfra enten til Vogns opføres, eller paa Strømmen, igiennem Sluserne ved Baade og Pramme. Men fordi Prammene, formedelst den ved Strømmen anlagte kongelige Vandmølle, ikke kunne komme lige op til Stadens Grund, saa er der fra Stads-Grundens yderste Grændser, fast rundt om Slottet gravet en Canal, som neden for Møllen udløber i Strømmen og har sin fornødne

Dybhed deals af Strømmen, deals af det tilflydende Regnvand, Ved Begyndelsen af denne Canal er det Sted, som tiener Byen til Havn og Skibsbrygge, forsynet med Bolværk og Kran. Denne Canal er gravet omtrent 1617 og er det forunderligt at denne vigtige Indretning slet ikke sees paa Danckwerth Kort over denne Stad. I gamle Dage har Tønder været en Søestad, ja nogle holde endog for at Jyderne, Anglernes og Sachsernes store Søetog til Engelland i det femte Aarhundrede er skeet her fra Havnen. De fordum fra Holland, Hamborg og andre Steder ankommende Smakker kunde da seigle lige op til Staden og Slottet. Denne Skibsfart varede bed til midt i det 16 Aarhundrede, da Digeværket over Widau fra Høyer til Kiærherred blev 1554 bragt i Stand og den første (278) Sluse Aaret derefter en halv Miil Vesten for Staden; thi fra den Tid kunde ingen store Skibe mere paa Widaustrømmen komme op til Staden. 1566 blev en halv Miil længere ude Rutebøll-Sluse over samme Strøm anlagt, saa at Skibene nu maatte ligge en heel Miil vesten for Staden. Endelig er 1715 den nye Rutebøll-Kog kommet dertil. Herved er vel Staden sat i Sikkerhed for Oversvømmelser, men med sin store Skade, thi den betydeligste Næring er derved gaaet fra Tønder til Høyer, hvor Skibene endnu kan lande. Der ere de, som holde for, at dersom Diigeverket og Sluserne havde været lagte ved Siderne af Widau lige til Staden, og man havde ladet Strømmen blive aaben, alene med en Sluse igiennem den syndre Dæmning, skulde Stadens Skibsfart ligesaavel være blevet conserveret, som Itzehoe, Tønningen, Friderichstad, Rendsborg og Husum, ved Størens, Eyderens og Heverens Inddigelse, have beholdt deres Seilads.

Kniplingsfabrik. Kniplings Fabrikken, som i nogen Tid har havt og beholdt sit Sæde i Tønder, hvorfra den har udbredt sig paa Landet i de nærmeste Amter, er i en meget god Drift. Den setter nogle tusende Mennesker i Arbeide, og giver dem rigeligt Levebrød, da det ey alene er de kniplende, som leve deraf, men endog de Handlende i og udenfor Byen, som derved ofte have forhvervet sig en anseelig Formue. Med denne Fabrik er det kommet saa vidt, at den overgaaer det ertzgebyrgiske Kniplings-Arbeide, og ikke giver det Brabandske meget efter i Skønhed, ligesom og uden Tvivl meget Tøndersk Arbeide udenlands bliver solgt for Brabandske Gods. Dog maae her mærkes at der er stor Forskiel paa de af Omløberne og de af Kiøbmændene bestilte Kniplinger; disse giøres efter Tegnekunstens Regler, men hiine paa Kiøb. Dette Verk har vel havt en ringe Begyndelse, og i Førstningen bestaaet af gemeent og grovt Arbeide, men har i kort Tid, af sig (279) selv, uden nogen Opmuntring af Øvrigheden, ved meget Flid og Raffinering, saavel af Kiøbmændene, som Knippel-Pigerne, vundet en lykkelig Fremgang. Det første Anlæg tilskrives en Kiøbmand, navnlig Stenbek, født i Westfalen, som omtrent 1646 skal have indført, formodentlig fra Brabandt, nogle gamle Mænd, som forstode Knippelkunsten. Disse underviiste Fruentimmeret i Tønder, og som man derforuden leyede Piger fra Landet til dette Arbeide, have disse siden, naar de havde udlært Kunsten og vare komne hjem igien, alt videre og videre udbredt den. Bemeldte Kiøbmand Stenbeks Hustrue, navnlig Gedske, fortsatte Handelen efter Mandens Død, og vandt derved store Midler. Deres Datter blev gift med Wolf Arends, og var Moder til forrige Provst her i Amtet, Johan Joachim Arends, som først døde 1746.

Traadfabrike. Til Kniplingsfabrikens des større Fremgang og Fordeel, er her i de sildigere Tider oprettet en Traadfabrike, som for 6 Aar siden havde 2/3 af sin Mølle i Gang. Det raae Garn kommer andensteds fra, og Traaden bleges i Altona.

Blondefabrik. Adskillige Handlende have med god Fordeel ladet forfærdige Blonder, hvorpaa de ikke have manglet Afsætning, men om Fabrikken haves ellers ingen Efterretning.

Naar man undtager disse Fabrikker, kan Staden ey opvise nogen anden slags Manufactur, thi det lidet af Linned og Uldet Tøy, som her forarbeides, strekker sig ikke engang til

Huusbehov, skjønt Stedet i adskillige Henseender ligger meget beqvemt til Fabriker, og det saa meget mere, som der i de nærliggende Hviding- Høyer- og Bøking-Herreder, Møgeltønder Sogn, nogle Egne af Kierherred og overalt paa Geesten i Amtet, falder megen og fortreffelig Uld, som alt sammen af Fremmede bliver opkøbt og ført til andre Steder, som bedre vide at benytte sig deraf. (280)

Mark-Jorde. Stadens Marke bestaaer omtrent af 1224 Demater Land, som mestendeels anvendes til Græsning og Høebiering, dog ogsaa noget deraf til Rug- Byg- og Havre-Sæd. I Matriculen er Byen anslaget for 100 Plove, hvortil endda komme 3 Plove, som Branderups Marke staae for, hvilke Staden har faaet af Herreder, og svarer aarlig deraf til Rentekammeret 10 Rigsdaler. Men formedelst Næringens Aftagelse ere Stadens Jorde og Marke nedsatte til 70 Plove, foruden de tre foranførte.

Grund. Skjønt Byens Situation falder meget nedrig; ere dens Jorder dog særdeles gode og feede, og bestaae mest ovenpaa af god sort Muld. I en Tid af 50 Aar ere de og særdeles forbedrede, Moradser ved gravne Canaler giorte til godt Land og meget Geest, som var Hede, giort til frugtbare Marker. Det nedrige Land eller Marsken bliver formedelst Fare af Vand og Skylregn alene nyttet til Fæavl. Geesten eller det høye Land, som dog her ikke ligger alt for høyt, giver, naar den bliver vel giødet, en stor Velsignelse af Korn og Græs. Her voxer ypperlig Rug, Byg og Havre. Roer, Rødder, Kaal og deslige Kiøkkenurter voxe her gode og i stor Mængde, saavel i Staden, som nærmeste Landsbyer, hvorved mange Folk have deres Underholdning. Men Træfrugter ville, formedelst den kolde fugtige Grund, ikke ret sort. Pæretræet lykkes best, men de beste Sorter Æbletræer blive af Kræft beskadigede og ofte reent ødelagde. Paa de meest nedrige Steder voxe ingen Blomster eller andre Urter. Hvad Græsningen angaaer da er den ugemeen god og giver Qvæget en sterk Fedme. Agrene ere skiulte af den skønneste Klever, og Engbonden i frugtbare Aar, naar her ingen alt for stærk Oversvømmelse falder, er overmaade givtig. Man holder her derfor store Marsk-Kiøer, af hvilke én, naar de er af god Art, kan give ligesaameget Melk, som de der græsses i de beste Koge, eller, som 3 a 4 ordinaire smaa (281) Geest-Køer. Jorden er her alt for god til at bruge som Tørv, hvorfor man med Bekostning maae hente det fornødne Brændsel vel en Miil borte, og noget fra Lygom-Klosters Amt. Dette er Aarsagen, hvorfor her ingen Fabrik kan anlægges, som skal drives ved Ild. For omtrent 70 Aar siden var her Norden ved Staden et Kalkbrænderie, hvortil man første Muskel og Østers-Skaller fra Strandbredden; Ligeledes har her og været en Teglhytte, hvoraf Liimkulen endnu sees, men disse nyttige Indretninger ere for længe siden blevne nedlagde.

Vand. Paa Vand har Staden ingen Mangel, men det er ey med det beste. Man tæller her 30 Trækbrønde, som alle give brakt Vand, hvilket vel kan bruges til Madkogning og Ølbrøgdning, men ikke vel til Theevand, eller Vask. Dog findes i Wolfstræde, Søndergade og paa Torvet, 3 Brønde, i hvilke Vandet ved Render indledes fra Widau, og gemeenlig bruges til Thee og Vask. En liden fierding Vey uden for Staden i en høj Bakke paa Rørkier Mark er for nogle Aar siden en skøn Kilde opvældet, med meget sundt og velsmagende Vand, som jevnlig bruges af Byens Beboere, ja man paastaaer endog, at dets Virkning skal være lige saa stærkt, som endeel udenlandske Sundheds Vande.

Luften kan her ey være ret sund, formedelst Stadens lave sumpige og moradsige Beliggenhed, af hvis Dunster Luften mange gange kan være saa tyk over Byen, som om en stærk Røg eller Taage svævede derover. Alligevel forjage de over Marken streifende sydvest-vest- og Nordvestlige Vinde alle usædvanlige og smitsomme Sygdomme derfra. Mange Folk blive her meget gamle og beholde deres Helbred og Styrke lige til Graven.

Markeder. Foruden de tvende ugentlige Torvedage, Tiirsdag og Fredag, holdes her aarlig tre store Qvæg- og Heste-Makeder, nemlig (282) den 4 Augusti, den 4 September og 8 Dage for Mikkels-Dag. Et Kram-Marked holdes og hvert Aar, Dagen efter Mikkelsdag, da alleslags Haandverksarbeid fra nærmeste Kiøbstæder, samt andre Smaating, og i sær en anseelig Mængde Humle, hidføres og salholdes.

Historie. Det betydeligste som har tildraget sig i og med denne Stad bestaar i følgende:

1245 erobrede Kong ERICH PLOGPENNING Staden.

1271 i Krigen mellem Kong ERICH GLIPPING og Hertug ERICH blev denne Stad, tilligemed andre, af Kongen indtaget.

1284 opholdt Hertug WALDEMAR i Tønder, og gav derfra Flensborgerne deres Stads-Ret.

1340 blev Staden af Hertug WALDEMAR PANTSAT TIL Grev Geert af Holsteen.

1354 var Hertug WALDEMAR af Slesvig her i Byen.

1357 blev Tønder erobret af den holsteenske Grev Adolph.

1386 i den ulykkelige Vandflod, som dræbte saa mange Mennisker i Marsken, blev Tønder og omliggende Egn, ogsaa i sær hiemsøgt.

1411 bekom Kong ERICH og Dronning MARGRETE ved et Forliig denne Stad.

1473 har Kong CHRISTIAN I været i Tønder

1490 fik Hertug FRIDERICH Tønder i Besiddelse.

1517 afbrændte heele Østergade, og

1522 blev Vestergade, med nogle nærliggende Huse, indtil St. Laurentii Kirke, lagt i Aske.

1532 Mandagen efter Alle Helgen, var en meget høy Flod, saa at mange Mennesker druknede i Staden, og Vandet gik 3 Alne høyt, hvorom et Merke blev sat paa den gamle Kirkemuur.

1549 døde her 140 Mennesker af Pesten.

1581 sidst i September afbrændte Vester og Store Gade, (283) hvilken Ils rog saa heftigt afsted med en Nordvest-Storm, at den foruden Raadhuset, ødelagde 300 Huse.

1586 afbrændte Wolfstræde.

1593 Jule Aften sønderbrød Floden Digerne, og ruinerede mange Huse i Byen, i sær de nedrigste i Vestergade.

1602 døde 500 Personer af Pest.

1608 blev forbudet at tække Husene med Straae, hvilket dog ey kom til Execution, førend 1725.

1615 30 Nov. Løb Floden atter op i Byen og stod lige til Vinduerne, saa at man i de nedrige Gader kunde fare Baade, hvorved mange af Borgerne toge stor Skade.

1616 i Sept blev Hertug FRIDERICH HYLDET AF Borgerskabet her paa Raadstuen. Samme Aar blev en Stads-Musicant antaget.

Erik Pontoppidan, Den Danske Atlas Tomus VII 1774 Del 3

1617 blev foromtalte Canal gravet fra Widau ind i Staden, hvorpaa nu Baade og Pramme legges op til Byen.

1622 3 Julii opkom en Ildebrand i Vestergade, hvori en 100 Aar gammel Kone satte Livet til.

1625 i den 30 aarige Krig bleve Soldater antagne til Stadens Beskyttelse mod fiendtligt Streiferie, hvilke først i Aaret 1726 igien bleve afskaffede.

1626 toge de Keiserlige Tønder i Besiddelse og laae her i 1½ Aar.

1627 grasserede Pesten, som baade her og paa Sildt borttog mange mennesker.

1634, Natten imellem den 10 og 11 Oct., da Nordstrand undergik, brøde Digerne igiennem fir Tønder, da meget Qvæg af Borgernes, som gik paa Græs, omkom, men intet Menneske mistede Livet. Vandet stod da 1½ Alen høyt i Kirken.

1639 borttog Pesten her 600 Mennesker, efter hvilken Tid man ikke finder Staden hiemsøgt med denne Plage. (284)

1642 den 13 Sept. Opkom i Vestergade-Forstad en Ildebrand, som fortærede 40 Huse.

1661 den 24 April lod Hertug CHRISTIAN ALBRECHT sig her hylde, paa Raadhuset af Magistraten knælende, og paa Torvet af Borgerskabet.

1668 kunde man paa Sneen gaae over Taget af Staldene.

1684 blev Kong CHRISTIAN V. her hyldet.

1695 hylkede Magistraten og Borgerskabet Hertug FRIDERICH her i Byen.

1700 rykkede 600 Mand af den kongl. Garde herind, og fordrede 6000 Rdlr. I Brandskat, hvoraf de 3000 Rdlr. strax blev betalt, og for de resterende 3000 Rdlr. En Obligation udstillet til Brigadeer Krabbe.

1721 den 12 Sept. Blev Kong FRIDERICH IV. hyldet af det tønderske Borgerskab.

1725 den 16 Oct. Opkom strax ved Østerport en ulykkelig Ildebrand, som lagde Hospitalet og en stor deel Huse og Boder i Østergade, i Aske, fra hvilken Tid ingen Borger faaer Tilladelse at bruge Straaetag, men maa belegge sine Huse og Stalde med Tagsteen. Til Erindring om denne Ildebrand blev paa Østerport sat følgende Indskrift: Post incendium die 16 Octob. 1725 sunestrum, inter eineres sperante, inter moerrores lætante Senatu Populoque, Porta hæc cum parte Civitatis Tonderensis miseræ, Dei gratia seliciter est restaurata Anno salutis 1726 mense Scptembris. Sit nomen Domini benedictum ex hoc, nunc et usque in seculum. Halleuja.

Af de til Tønder-Amt liggende Herreder, følger nu:

I. Høyer-Herred.

Dette Herred som i Lænden fra Nordnordvest til Sydost udgjør 2½ Miil i Breden fra Vesten til Østen ½ til ¾ Miil, har sit (285) Navn af den midt deri liggende Flekke Høyer, som i de ældste Tider heed Høther, maaskee efter Kong HOTHER eller en anden Høvding af samme Navn. Det bliver og derfor i meget gamle Documenter af 13 og 14 Aarhundrede kaldet Høthershæret og siden Høffuersherret, Høffuisherret, Høversherret, Høuerzherrit og paa flere Maader. Herredet ligger langs ud med Vesterhavet og støder paa de andre Sider til Loe-

Møgeltønder- og Tønder-Herred. Den Deel deraf som ligger Norden derfor, Nørreherret. Begge staae under Herredstinget i Emmerslef, men Byen Høyer har sit eget Birk hvori Herredsfogden sidder som Birkefoged, tilligemed 8 af ham beskikkede Raadmænd. Ved denne Bye begynde Digerne i Hertugdømmet og strække sig til Eideren. Jordbonden er temmelig god, fornemmelig af Marskland, men Norden for Høyer findes fortreffeligt Geestland og gode Enge. Den gamle Rhede for Staden Tønder ved Rutebøll, er uagtet alle de det skeede Inddigninger, nu ikke mere til. Ved Høyer kunde alle de skeedte Inddigninger, nu ikke mere til. Ved Høyer kunde 1740 Skibe endnu legge til, men nu er ogsaa denne Rhede opfyldt med Mudder, hvorfor Skibene maae ligge uden for Emmerlef. I dette Herred ligge følgende fire Kirker:

- 1) Schads Sogn (a). Schads Bye 8 Gaarde 42 Huse. Aas Bye 4 Gaarde. Dette Sogn er ikke fuldt 10 Plove. (286)
- 2) Jerpsted Sogn (b). Jerpsted Bye. Kold Bye, i alt $8\frac{3}{4}$ Plove, og 72 Huse og Gaarde. (288)
- 3) Emmerslef Sogn (c) Emmerlef Bye. Gammelby. Norseiersløv. Sønderseiersløv. Nyeland. Kiergaard. (289)
- 4) Høyer Sogn (d) Høyer Bye. Gade eller Sahte 7 G. Poppenbøll 2 Gaarde. Rutebøll 4 Gaarde 40 Huse. (290)

- a) Sognet skrives i gamle Breve Skaaft, Skaftath og Skatting; i sildigere Tider Sønderskads, til Forskiel af et andet Skads i Nørrejylland. Ellers siges Norden for Kirken at have ligget en i Fiendetid ødelagt Bye, kaldet Nordskads, hvis Indbyggere søgte Skads Kirke igiennem en nu tilmuret Dør. Agerne og Grundstæderne til denne Bye kiendes endnu i Heden. Sognet ligger neppe $\frac{1}{4}$ Miil fra Vesterhavet og 1 Miil fra Høyer. Beboerne høre under fire Herskaber nemlig Amtet, Skakkenborg, Troiborg og (286) Lygomkloster, men staae fast alle under Høyer Herreds-Ting eller Ballum Birk. Grunden er i dette Sogn meest Hede, sandig og moset; Engene ere magre, dog frugtbarere end Agrene; Men Tørveskieret er bedre. Skov er her nu ingen, men af de mange brændte Fyrretræer og Rødder, som aarlig opgraves i Tørvemosen. Huusmændene nære sig meest af Søefart og Qvindekjønnen af Kniplen. Sproget er Dansk. Af Legatis er her i Sogner kun et paa 100 Rdlr. Hvoraf de Huusarme nyde Renten. Kirken og Taarnet er blyetakt, og skal tilforn have hedt Mariæ Kirke, enten fordi den var indviet til Jomfrue Maria eller fordi den ved Aaret 1409 er bygt af en vis Frue Marie. I Kirken er et Mariebillede og en catholsk Altertavle, samt en gammel Sølv forgyldt Kalk, med disse Ord i Munkeskrift: Elemosina Petri Vgel. I Kirken er en aaben Begravelse, som hører til Skadsgaard, samt en Liigsteen over Gaardens Eyere, Anders Andersen, R. M. Tingskriver til Ballum.Birk, og Peder Andersen Beier, hvis Hustrue Gyde Marie Beiers, som havde født ham 12 Børn og døde 1749. 81 Aar gammel, saa sine Børnebørns Børn. For Alteret ligger en Liigsteen med en Inscription i smukke danske Vers over Sognepræsten Otto Diderich Lytken, som døde 1738. Paa Kirkegaarden en Liigsteen over Sognepræsten Christian Pedersen, døde 1742, og en over Jomfrue Mette Hansens af Søndergaarde, døde 1751. Communicanternes Antal beløber sig sielden over 200. Den største Bondegård i Skads, paa $1\frac{1}{2}$ Plov, foruden nogle fæstede Kirkejorde, kaldes Skadsgaard og hører under Skakkenborg; Samme har en temmelig stor og usædvanlig Bygning, opført i en fiirkant af hugne Qvadersteene, med broelagt Gaardsrum og store runde Vinduer, samt med en paa tvende Steenpiller hvilende Hvelving over Vaanstuen. Paa en fiirkantet Steen over Døren staaer følgende Indskrift: Af haab til Gud er dette huus 1606 bygt af Brødrene Hans og Knud Absen, og derefter beboet af

Anders Andersen, Peder Beyer og Peder Pedersen Beyer som Steenen 1751 til amindelse opreiste. Paa Sognets Marker findes store og lille Nalhøy, samt i et Morads en Høy, kaldet Borrevold Høy, hvor der tilforn har været en Herregaard, hvoraf Gravene endnu kiendes, ligesom man og i nærmeste Agre opløyer Teglsteene. Man finder (287) og paa Marken Rudera af en gammel Skandse, i Skiellet mellem Ballum Skads og Randerup.

- b) Til dette Sogn skal i gammel Tid Byerne Vester-Gammelby og Nyland have lagt, hvilke nu søge Emmerlev Kirke, samt Almosebye, som er ødelagt i Fiendetid. Her skal og norden for Jerpsted Bye have lagt en Herregaard, kaldet Tikelsmark, hvis Rudera endnu kiendes. Til denne Gaard skal Kold Jorder have ligget, og Byen da kun bestaaet af nogle Fiskerhuse. Her er et Legatum paa 200 Mark Lybsk, givet 1734 af et par Ægtefolk til Sognets Fattige. Ligeledes findes her endeel Urnehøye, hvoraf den største kaldes Hammerager-Høy, efter Kiempen Hammer, som der er begravet. Sproget er Dansk. Kirken skal være én af de ældste i Landet og i de første Christne Tider besøgt af de gamle Freser, da her i denne Egn ikke var nogen anden Kirke. Bygningen er i god Stand, forsynet med et bredt Taarn uden Spir og overalt blyetakt. Klokken er støbt 1472 St. Johannes til Ære, hvilken maaske og Kirken er indviet. I denne Klokkes plattyske Indskrift kaldes Kirken dat Kapel to Herpsted. Man see her et Monument med kunstigt Billehuggerverk og smukt Malerie, forestillende Fodtoelsen, som Skipper Thomas Tychsen 1683 efter et Løfte i Havsnød havde foræret hertil, samt et rødt Fløyels, med Guld og Sølv broderet Alterklæde, givet 1751 af et par Folk i Høyer til en Amindelse af deres afdøde Søn. Dette Sogn ligger ellers i den Part af Herreder, som kaldes Nørreherred, og er omtrent af en Miil Strekning. 1 $\frac{1}{4}$ Miil fra dette Sogn ligger Øen Jordsand, som er $\frac{1}{4}$ Miil lang, $\frac{1}{8}$ Miil bred og bestaaer kun af Engbond. Den er ubeboet, uden om Sommeren, da en Hyrde har sin Hytte derpaa, men om Vinteren staaer den gemeenlig under Vand (288)
- c) Dette Sogn ligger 4 Miil sønden for Ribe og henved 2 Mile vesten for Tønder. I geistlige Sager hører det med sine to Præster under Ribe Bispestoel og Møgeltønders Provstie; I verdslige Sager derimod under Herredstinget, undtaget hvad som sorterer under Grevskabet Schakkenborg. Det gamle Navn, hvormed det i ældgamle Breve nævnes, er Æmberløf. Ved Kiergaard har tilforn været en Herregaard af samme Navn. I Nørre-Seyersløv ligge endnu to Herregaarde Søndergaard og Koxbøl, som tilforn begge have været beboede af Adelsfolk (den sidste af de slesvigske Rosenkrandsere); men nu ere kongelige, og beboes af borgerlige Standspersoner. Nogle Høye findes paa Markerne, men ingen Steenmonumenter, som enten ere brugte til Gierder og andet, eller sendte til Holland, hvor Indbyggerne have faaet dem ved betalte. Ved Schakkenborgs Inspector uddeles aarlig nogle Tønder Byg til Sognets Fattige, ifølge Grev Hans Schaks Testament; men andre offentlige Stiftelser ere her ikke. Om Kirken er handlet i Arl. Dan, Tom. V. p. 675 hvortil kan lægges følgende: Emmerlef Kirke har forud ligget til den fornemste Prælatur i Ribe Domkirke, nemlig Erkedegndømmet, saaledes at Erkedegnen holdt der en Capellan, see Terpag. Rip. Cimbr. P. 148 – 151. Denne Indretning varede ved indtil 1652, da Kong FRIDERICH III. lagde Erkedegndømmet og dets Indkomster til Biskoppen i Ribe, og Jus Patronatus som tilforn havde været kongeligt, kom til den grevelige Schackiske Familie. Der var tilforn et Vor Frue Alter og Vicarie, hvortil Præsten Nicolaus Bleck gav en Gard der i Byen (curiam suam in Emberløf sitam ad Altare beate virginis in Ecclesia beati andree ibidem dedit) hvilken Gave Hertug WALDEMAR i Ribe 1347 stadfæstede og frigav tillige denne Gaard fra Inne, Struth, Qværsæt, Retskiut og al anden herskabelig Tygde. Efter Reformationen 1547 fik Hr. Hans Ditlefsen Kong CHRISTIAN III Brev paa det Vicarie som ligger til Emmerløf Kirke. Samme Aar beviiste Iven Eriksen til Koxbøll at hans Forfædre havde givet til Vor Frue Alter fire Gaarde i Emmerløf. (289) og én i Seiersløf, hvilken Gave han gierne vilde have tilbagekaldet. Men paa

Biskoppens M. Hans Tausens Forestilling blev saa af Kongen bevilget at Jven Eriksen og hans Arvinger skulde beholde Forsvaret, Ægt, Arbeide, og al anden Herlighed af disse 5 Gaarde, men Landgilden deraf skulde til evig Tid blive hos Capellanen til vor Frue Alter i Emmerløf Kirke. Denne kongelige Resolution har Kong FRIDERICH II 1570 den 12 Nartii stadfæstet, og end vidre bevilget at Jven Erikseb skulde beholde Forsvaret og Herlighede af nogen Jord i Gammelby og Nørre Seiersløf Marker, som hans Forfædre havde givet til Kirken. Paa den store Sølvkalk ere disse Bogstaver I. H. E. S. V. S. emaillede, paa Foden staaer Aarstallet 1639, samt Navnene D. Christen Bording (Erkedegnen) H. Claus Pauli (Præsten) og Christen Hansön (Kirkeværgeren). Oblat Æsken af Sølv er 1717 foræret af Jomfrue Hanne Hansen, Gödert Hansens Datter til Søndergaard. En mindre Sølvkalk og Disk, forgyldt, er givet af Enke Grevinde Schak, Frue Anne Ernestine Gabel. Kirken er repareret 1648 og 1722. 1693 er det Nørre Pulpitur bygt. Paa den mindste Klokke staaer 1634. M. Johannes Olai (Erkedegn) H. Claus Pauli. I Kirken bevares oppe i Choret en stærk forgyldt Plade, som er funder i Rosenkrandsernes Begravelse oppe i Choret og har denne Indskrift: ”Her ligger begrafvit Erlige og Welbyrdige F. Frue Anne Galskiöt Salig Magnus Juuls til Hunsbec, som döde den 6 Mayus. Gud Gifve hende met alle tro christne en erefuld og glædelig Opstandelse. Og var hendes Alder 51, der Gud kaldede hende udi dette Aar 1600.”

- d) Dette Sogn er omtrent $\frac{3}{4}$ Miil langt og har henved 1000 Siele. Høyer er en temmelig Flekke, ved Vesterhavet, en Miil vesten for Tønder, og kan ansees som en Havn og Ladeplads til denne Stad, hvorfor her og er en kongelig Controlleur. Og hvis her var nogen Havn, blev Høyer snart til (290) en Stad, men fordi den aarlig tilgroer, bliver det stedse besværligere for Skibe her at lande. Handelen er her ubetydelig, men Agerdyrkningen og Qvægavlingen des anseeligere. Østersfiskeriets Forpagteren forskaffer Indbyggerne og Vognmændene en god Fortieneste. Her forfærdiges ogsaa Kniplinger. Navnet skrives og Høffuer og Hover, hvilket har forledet adskillige til at troe at det kom af Haf eller Hav, da det kommer af Høther = Hother, som udtrykkelig siges i en utrykt gammel dansk Krønike. Dogerne ere her af de beste og fastete i alle Markslandene. Dette Dige er 589 Roder 10 Fod langt. I Høyer findes 16 kongelige Tønder-Amts Gaarde, 1 Lygumklosters og 2 Skakkenborgske. Byen bestaaer ellers af 177 Huse, tildeels meget vel bygde, men fordi de ligge gandske tet sammen, og næsten aller ere tækkede med Rør, har Ilden undertiden her giort stor Skade. 1602 var Pesten her, dog døde deraf kun 11 Personer, da Beliggenheden er temmelig sund. Landet norden for Byen er Geest, og synden for Marsk, begge Deelee meget gode baade til Sæd og Græsning. Fiskeriet er her kun maadeligt, naar man undtager Østersfangsten, som er meget vigtig. Her boer den kongelige Pensionair, som har Opsigt dermed. Næringen bestaaer fornemmelig i Agerdyrkningen og Kiøbmandskab, dog fare en stor Deel af Mandfolket til Søes og mange Fruentimmer, ja endog Børn paa 5 a 6 Aar nære sig med at kniple. I heele Sognet tales Dansk, paa hvilket Sprog ogsaa Gudstienesten forrettes, I en 1754 indgivet Relation har den forrige Sogepreest, O. Peträus anmerket følgende:

- e) ” 1736 ist, Gott lob, in dem Hause Gottes eine hochst erwünschte Veränderung vorgemommen worden, in dem die Gemeine Dom. I Adventus zum ersten Maht Dänisch gesungen, welshes zuvor in der tentschen Spirache geschehen, ungeachtet alles sonsten in der Dänischchen Sprache verrichtet worden, wie denn alle Eingesparrete die Dänische, gar wenige aber die Teusche Spracge verstehen.”

Dog bliver undertiden paa en enkelt Festdag af en Student holdt en Tydsk Prædiken. Vesten for Byen ligger en Veirmølle, som bortforpagtes paa Livstid. Fiire gange om Ugen gaaer herfra en Post til Tønder. Gathe har sit Navn deraf at Veyen paa Havdigerne gaaer der der tet forbi. Denne Bye har got og meget Marskland. Ved Poppenbøll ligge nogle eenlige Huse uden Navn. Rutebøll, $\frac{3}{4}$ Miil (291) sønden for Høyer, har om Vinteren for Digets skyld en

meget besværlig Kirkevey, er i øvrigt en nærsom Sted, og har got Marskland. Indbyggerne nære sig af Fiskerie, Seilads med Fragtbaade mellem Høyer, Tønder og Husum, Rørskieren o.s.v. Disse 2 sidste Byer har i gammel Tid ikke hørt til Høyer, men til Anflod Kirke, som stod paa denne Side Rutebøll, men da samme i en stor Vandflod blev ødelagt, ere de lagde til Høyer Meenighed. For mange Aar siden vare her i Sognet 2 Meiergaarde; den eene i Høyer, kaldet Høyergaard, da beboet af Herreds-Foged Peter Hansen; den anden ved Gathe, kaldet Husumtoftmark, beboet af Lorentz Mauritzen. Kirken ligger midt i Byen, og har formodentlig hedet St. Georgii Kirke, da hans Billede endnu findes her baade til Hest og Fods. Den er ikke stor, og for liden til Meenigheden, uagtet en rig Jomfrue, Cecilie Ehms, har paa sin Bekostning endnu førend Reformationen ladet den udvide. Men at den har hedet St. Petri Kirke, sees af følgende Udtog af et Document, som er fundet blant Sal. Etatsraa Langebeks Papirer: 1514 M. Gotschalk Erichsen Seer. Regis habuit præsentationem ad Ecclesiam parochialem S. Petri in Höier. Kirkens Capital, som den nu har, beløber sig ikke meget over 3713 Mark Lybsk, og altsaa kan den ey paa egen Beskostning ombygges. I den ny Brandkasse er den forsikkret for 5000 Rdlr. Tager er overalt af Blye, Murene deels af hugne Kampesteen, deels af Teglsteene. I Taarnet som er uden Spiir og har 2 Fløye, findes 1 Slaguhr og 3 Klokker, hvoraf den eene er støbt 1566, den anden 1677, den tredje har intet Aarstal. Indvendig er Kirken hvelvet og ziret med en fornyet Altertavle og Prædikestoel, samt 1748 med en nye Skriftestoel, 1679 fik den et Orgelverk, men 1753 et gandske nyt og got. Kirkens Patroner ere alletider Amtmanden of Provsten i Tønder. Man see her en Tavle om Christi sidste Lidelser og en anden med Præsternes Navne siden Reformationen, af hvilken den nu værende H. Schau er den niende. Af de forrige Sognepræster er Herr Hans Christensen, som døde 1588, bleven 90 Aar gammel. A Kirkens Penge vedligeholdes Kirken og Præstegaarden; Renten af de Fattige Capitaler anvendes til Skolepenge for fattige Børn, og til Ligkister for uformuende Døde, hvad som bliver tilovers herfra, tilfalder de Fattige. (292)

II Tønder-Herred.

Dette Herred er omtrent 2 Miil langt og fra en halv til en heel Miil bredt. Det har en frugtbar Jordbund, og noget Marskland, dog er her ogsaa Hede-Jord og Moser, men slet ingen Skove. Herredstinget holdes i et Huus paa Slottes Grund i Tøndern. Her ere følgende Kirke-Sogne:

- 1) Tønder Sogn. Er tilforn beskrevet ved Staden Tøndern.
 - 2) Uberg Sogn (a) Uberg 2 Gaarde 9 Huse. Geht 17 Gaarde 40 Huse. Bierremark 2 Gaarde. Møllehus 1 Huus Bremsbøll 6 Gaarde. Engeholm 1 Gaard.
 - 3) Abel Sogn (b) Abel. Sølsted. Venmose. Tykslou. Hummelhof. Brorsgaard. Nørhus. Høgslund. Kongensbiereg. (293) Trausted. Brendkier 1 Huus. Pothat 1 Huus. Klinborg 1 Huus. Gammelland 1 Huus. Nyhus 1 Huus. Tornborg 1 Huus. Trild 1 Huus. De følgende Steder ere 1764 bygte til Colonister: Vester-Sølsted 4 Huse. Gøl 1 Huus. Frideriksgave 1 Huus. Nærsted 1 Huus.
- a) Kirken er temmelig Ziirlig, men uden Taarn; paa den mindste Klokke sees Tegn til nogle nu ulæselige Bogstaver. Sognet kaldes og paa Plattydsk Ubard, og har, som man seer af gamel Documenter, tilforn ligget til Ribe. I Seth Bye er en Giestgiver-Gaard. Ved Møllehuus har tilforn været en liden Vandmølle. Her tales Dansk, men desuagtet forrettes Gudstienesten paa Tydsk og forstaaes ad de fleste. I Sognet ere tvende Skoler, den eene holdes i Uberg af

Degnen, den anden har Byemændene i Seth i Amtmand Königsteins Tid bygget, og lønne selv Skolemesteren.

- b) Navnet skrives og Abild og Abbild. Sognet har megen Hede, liden og ringe Græsning, og noget nu næsten udgravet Mose. Indbyggerne nære sig af Agerdyrkning, Fædrift og Tørvegrøft; Fruentimmerne med at kniple. Kirken er af Brandmuur, med et lidet stumpet Taarn, som 1749 blev repareret og ziret med 2 Veyrhaner. Den gamle Navn meenes at være St. Nicolai Kirke, hvis Billede staaer udhugget paa Altertavlen. Efter en Indskrift i Steen over den store Kirkedør er den middelste Deel af Kirken 1709 af nye opbyggt. Kalken er af Meenigheden bekostet 1680, da Herr Christian Friis var Sognepræst. Midt paa Kirkegulvet ligger en (293) Liigsteen over Herredsfoged Peter Petersen i Abel, døde 1561 den 2 Junii. Klokken er støbt 1674 paa Kirkens egen Bekostning. Her tales og prædikes altid paa Dansk. Solsteds Beboere ligge vel til Abel Kirke, men blive dog berettede af Præsten til Brede i Lygomklosters Amt og efter deres Død begravede i Brede Kirkegaard. Herfor nyder Præsten i Brede Halvparten af de visse Indkomster og fri Tørveskiær, hvilket viser at Sølsted i gammel Tid maae have lagt til Brede Sogn.

III Slux-Herred.

Dette Herred er omtrent 2 Miil langt og ligesaa bredt. Med et Hjørne i Vester løber det lige ud mod Staden Tønder, og grændser mod Norden til Apenrade og Lygom-Kloster Amter. Navnet skrives i gamle Skrifter Sloxhæret og Slokesherede; i nyere Tider heder det efter den tydske Mundart Schlux- eller Schlux-Herde.

Grunden er der det meeste sandig, blandet med megen Hede og noget Mose, men for det øvrige ret god til Rugsæd. Landet er jævnt og giennemskaaret af adskillige Aær og Bekke. I Tinglef Sogn findes den saakaldte Almstrup- eller Tinglef-Søe, som er $\frac{1}{4}$ Miil lang. 1390 solgte Frue Marine af Løuesmose, Jefse Petersons Hustrue til Peter Erikson af Solwyk alt sit Gods i Slokes Herrede i Horstorp Sogn, som hun havde arvet efter sine med Joh. Torbarnsen avlede Børn. Hertug ALFF befriede 1451 Herredets Indvaanere fra at gjøre Hoverie, imod aarlig at betale 1 Mark lybske Penninge til Amtmanden i Tønder. 1500 skødte Jens Andersen af Haderslev alt sin Hustrues (294) Gods i Schluxherred til Frue Anne paa Solwyngh. Samme Aar gik et Tingsvidner at Salig Eggert Gorsfen havde en Otting Jord over heele Herredet. Herredet bestaaer af de følgende Sogne:

- 1) Hostrup Sogn (a) Hostrup. Rorkier. Jeising. Solderup. Tidsholm 3 Huse. Tonde 1 Gaard 1 Huus. Vimpel 1 Huus. Solvig-Gaard. Solvig-Mølle. Skrup 1 Huus. Kierborg 1 Huus. (295)
- 2) Hoist-Sogn (b). Hoist Bye. Vittegaard 1 Gaard. Vesterhoist. Alslev. Budsholm 2 Gaarde. Holm 4 Gaarde. (296) Søvang. Bøgvad. Lundsgaard 2 Gaarde. Vidbek 1 Huus. Store Svinborg 2 Gaarde. Mittenborg 1 Huus. Lille Svinborg (297) 1 Huus. Ellehuus $\frac{1}{2}$ Gaard. Maasbøll 1 Huus. Halmborg, 1 Hyrdehuus.
- 3) 3.) Rapsted-Sogn (c). Rapsted 14 Gaarde og 16 Huuse. Hynding 7 Gaarde 4 Huse. Heisel 5 Gaarde 3 Huse. Quorp eller (298) Korop 13 Gaarde 2 Huse. Kniffsig 2 Gaarde 1 Huus. Fauderup 19 Gaarde 11 Huse. Dormsgaard 2 Gaarde. 1764 er her bygt nogle Colonist Huse, nemlig 2 paa Hynding-Mark og 1 paa Horns Mark, som samtig skal have Navn af Julianenberg, endskiønt intet Bierg er her i Sognet. (299)

- 4) Bylderup Sogn (d) Bylderup. Sotterup. Lendemark. Hertz. Bredevad. Sollingvraa. Duborg. Frestrup. Haostrup. (300) Carlsvraae 1 Gaard. Nymølle 1 Gaardt Søllingvraa Vandmølle. Colonisthuse: Paa Frestrup Heede 2; paa Lendemark 1, paa Bylderup Mark 1. (301)
 - 5) Burkal Sogn (e) Burkarl. Jundevad. Stade. Rentz. Lydersholm. Nolde. Stemmell. Bau. Lund. Abel 2 Gaarde. Pepersmark 2 Gaarde. Lille-Tonde 2 Huse. Qvernholt 2 Gaarde. Grønhof. Vragaard. Vestergaard. Tefstoft 1 Gaard. Saxborg et Krohuus. Skovhuus 1 Huus.
 - 6) Tinglef Sogn (f). Tinglev 10 Gaarde nogle Huse, i alt 6 Plove. Viisgaard 2 Gaarde 1½ Plov. Stoltelund-Gaard. (302) Klokberg 2 Huse. Vaistrup 6 Gaarde nogle Huse, 5 Plove. Gaardeby 6 Gaarde 2 Huse, 3½ Plov. Brandrup 8 Gaarde nogle Huse (303) 4 2/3 Plove. Rotbek Kroehuus. Egbek 18 Gaarde, 9 1/3 Plov. Sophiendal Colonie 21 Huse. Gerrebek Kroehuus. Kraulund 14 Gaarde, 4 2/3 Plov. Hedegaard 2 Gaarde 15/16 Plov. Terkelsbøll 15 Gaarde, nogle Huse 7 ¼ Plov. Vippel 4 Gaarde, 1 1/16 Plov.
- a) (294) Navnet skrives i gamle Breve af 1390 Horstorp, maaskee af Hors, Hest. Sognet ligger en halv Miil østen for Tønder og støder til Stadens Grund. Bøndergodset udgiør 46 Plove, og hører enten under Amtet, eller Solvig eller Koxbøl-Stiftfogderie. Bønderne ere alle frie kongelige Bønder, som betale deres Afgifter til Amtstuen i Tønder. Byen Jeising kaldtes tilforn Geising. Tidsholm har tilforn været en Meiergaard. I Sognet ere 6 Kroer, mellem Jeising og Hostrup en Broe, og ved Præstegaarden en Aalekiste. Igiennem Sognet løbe 3 Aar, den første kommer fra Burkarl Kirke og gaaer forbi Præstegaarden; den tredje kommer fra Helbevad-Mølle i Apenrade Amt og flyder forbi Solvig Gaard. Strax ved Rørkier paa en Bakke, er en Brønd kaldet Hellig Kilde, som for 50 Aar siden blev stærk besøgt af Syge og Krøblinge. Vandet brugtes i sær med Nytte i hidsige Febere. Der hos stod den gang en Blok; men nu er Kilden blevet saa almindelig, at mange i Tønder lade her hente deres Vand, og hører man nu slet ikke til nogen derved skeet Helbredelse. Bag Jeising Bye ligge nogle Enge, som Colonisterne have i Leye, hvorpaa endnu kiendes Rudera af et der tilforn staaende Slot. Præsten Hr. Georg Eichel var den første som afgravede de til Præstegaarden liggende Marker, hvoraf Sognemændene lode sig opmuntre til at giøre samme Forsøg, sig selv til største Nytte; thi Grunden er her nedrig, vandriig og kold. Kniplingsfabriken er her i sterk Gang. Af 1481 haves et Tingsvidne at det øde Gods Tonde i Hostropp Sogn tilhørte Eggeirt Ghotze, som 1484 tilkiøbte sig af (295) Abbed Claus i Lygomkloster al han Rettighed i Bochwath (Bøgvad i Hoist Sogn) og 1494 af Clawes Ywensson al hans Rettighed til Tonde Gods i Hostorp Sogn. I Sognet ere 3 Skoler. Frue Dorte Rantzov paa Solvog har givet 1 frie Plov Land til Degne-Embedet, hvoraf ikkun aarlig svares 36 Skilling lybsk; dog maae Degnen altid søge kongelig Confirmation paa denne Gave af Rentekammeret. Kirken har været indviet til St. Jacobus minor, hvis Billede her findes. Taarnet har før været høyt, men ar nu afbrændt ved Lynild. Klokken er for en 30 Aar siden omstøbt. Kalk og Disk, af Sølv forgyldt, er 1592 foræret af Frue Dorte Rantzov til Solvig. I Kirken sees en Tavle med Præsternes Navne siden Reformationen, som ere: 1) Richelins Nicolai 1539. 2.) Petrus Richelius den forriges Søn 1569. 3.) Richelius Petri den forriges Søn 1607. 4.) Paulus Claudius Emmerlev, forriges Svigersøn 1637. 5.) M. Joh Mauritius forriges Svigersøn 1666. 6.) Joh. Christian Fabricius 1696, døde 1717. 7.) Christian Fabricius forriges Brodersøn døde 1721. 8.) Georg Eichel døde 1767. 9.) Hr Friderich Wilhelm Eichel, forriges Søn, lever endnu. 1481 nævnes Hr. Per Madsen som kalles Stwdh, fordmum Prest i Hostrup i Slogsherreth. Gamle Brevskaber ere ikke nu ved Pastoratet, siden en ulykkelig Ildebrand 1734 fortærede alting. Dog vides af et forefundet Document at den sidste catholske og første

lutherske Sognepræst heed Mouritius Hartebreck, som allerede 1505 var i Embedet, og at Hoist tilforn har været Annex til Hostrup, hvilke begge Sogne da stode under Abbeden af Lygomkloster.

- b) Dette Sogn har i de Catholske Tider været Annex til Hostrup, men efter Sognefolkernes Ansøgning, og med Hertug FRIDERICHS Bevilgning ere begge Sognene af Biskop Ditlev i Slesvig skilte fra hveranden, og ethvert af dem tilladt at holde sin egen Sognepræst, hvorom vidner bemeldte Biskops Brev, dat. 1506 Tirsdagen efter Martini. Beboerne af de Huse og Steder, som ligge ved den giennem Sognet flydende Aae, kaldes Aubøliger. (263) Bøgvad kaldes i et Document af 1494 Bochwath. Meenigheden bestaaer nu kun af omtrent 550 Communicanter, men har tilforn været meget større, som sees af de mange Byer og eenlige Steder, som her tilforn have været i Sognet, og nu deels ere afbrudte, deels henlagde til andre Menigheder. I Drovid Skov ved Vesterhoist har staaet et Slot, hvis Rudera endnu ere tilsyne. Arndrop Bye søgte for denne, men nu Bedsted Kirke. Solvig Gaard og Mølle har og søgte denne, men nu Bedsted Kirke. Solvig Gaard og Mølle har og hørt til dette Sogn og haft sin Begravelse og sine Stole her i Kirken, men ligger nu til Hostrup, siden Melkior Rantzov lod giennemskiere og opkaste Veyen fra Solvig til Histrup igiennem Engene. Af gamle Breve ved Pastoratet sees at herforuden endnu her have været følgende Huse og Boel: Heegaard, Adelvad, Kokenborg, Hynerborg, Sommersik, Fiskbek, Raad, og flere. Sognet har middelmaadig Geest-Grund, hvori voxer god Boghvede og Rug; som forestaaes af Degnen. Det danske Sprog bruges her overalt. Kirken er en temmelig lang, men smal Bygning med et lidet spidst Taarn, hvori hænge 2 Klokker, begge støbte 1752. Kirken er Brandmuur, blyetakt og overalt indvendig hvælvet. Man finder paa den disse Tal 84 og 93 som formodentlig skal betyde 1584 og 1593, i hvilke Aar der vel er skeete nogen Reparation. Ellers er den, ifølge Kirke-Regnskaberne, anseelig forbedret i Aarene 1693. 1708 og 1719. Solvig Gaard har her i Kirken life for Alteret sin Begravelse. Neden for Choret paa Nørre og Syndre Side har i Pavedømmet staaet 2 Altere, som nu ere borttagne, men Altertavlerne med Helgens Billeder sidde der endnu og bevise at om ikke heele Kirken, har dog i det ringeste det eene Alter været indviet til St. Nicolaus. Et smukt, nyt Crucifix er 1744 givet af Nicolai Nielsen i Lundsgaard. Prædikestolen er gjort 1603, og Himmelen over Daaben 1616, begge opstafferede 1694. Alteret er fornyet 1652. I Kirkebogen er antegnet at her tvende gange er skeet Indbrud, 1576 da Klak og (297) Disk, Messeklæder og enm Capital af 2000 Mark Lybsk, blev bortstiaalet af Kirkens Skab; hvorefter den nuværende Kalk blev gjort med Aarstallet 1631. Ligeledes er i Kirkebogen anmærket at 1615 den 1 og 2 Dec. Brød Vestersøen ind og druknede meget Folk og Fæe, da ogsaa baade Tønder Kirke og denne toge Skade, uagtet den ligger paa et meget høyt Sted. Præsternes Navne siden Reformationen ere følgende: 1.) Gerog Hermann. 2.) Frickius. 3.) Petrus Thomæ. 4.) Johannes Prætorius. 5.) Johannes Prætorius den forriges Søn. 7.) Nicolaus Ewald. 8.) Espen Petersen Hörup. 9.) Jems Nielsen Ussing. 10.) Nicolaus Knutzen, kom herfra til Tønder. 21.) Peter Petersen Hoeck. Kirkebyen kaldes og Øster-Hoist.
- c) Dette Sogn ligger omtrent 2 Miil fra Tønder og ligesaa langt fra Apenrade. De fleeste af Beboerne høre under Amtet, nogle under Lygum klosters Amt, de øvrige under Herregaardene Solvig, Seegard og Lindewitt. Engene til Napsted Bye ere afgravne i Fenner eller Skifter, men Agerlandet bruges i Fællig. Paa Marken ligge 2 Gravhøye. Igiennem Byen løber Landeveien fra Ribe til Flensborg og her er anlagt et lidet kongeligt Toldsted, hvoraf Tolden hvert siette Aar bortforpagtes. Virlaae, en liden Bek flyder her igiennem Byen, hvorover der er en liden Broe. Hynding har begyndt at deele sin e Jorder. Heisel-Marker ligge i Fælledskab, undtagen nogle i Fenner afgravede Enge. Korop ligger og i Fællig; ved denne Bye er en Bæk, som og løber forbi Heissel. Knissig Jord ligger og i Fællig, og paa Marken er

en stor Gravhøj; hvori D. Fabricius har fundet en Urne. Østen for Byen ere 2 Broer over Virlaae og en anden liden (298) Bæk. Fauderup Enge ere afgravede i Fenner. Stormsgaards Jorder ligge i Fellig; men Hausteds og Høgsholts ere deelte. Ved Hausted atter en; Ligeledes en mellem Høgsholt og Napsted. Horns Marker ligge i Fællig. Agerlandet er overalt sandigt. Rug og Boghvede saaes alene, da det voxer best. Engene ere maadelige og giøres frugtbarere ved at lede Vandet over dem om Vinteren og Foraaret. Til Brændsel er i heele Sognet intet andet end Flagger eller Hedetørv, som i Maimaaned graves med skarpe Spader $\frac{3}{4}$ Alen lang, $\frac{1}{2}$ Alen brede og 4 Tommer tykke og tørres i Solen, hvortil man lader er stykke ringe Land i 16 eller 20 Aar ligge og begroe med Lyng. Overalt i Sognet tales og bruges Dansk. Kirken er en gammel lang og smal Bygning med et stumpet Taarn, opført af Qvader-Kamp- og Teglstene, samt overladt blytakt. Paa den vestre Ende staaer 1638 og paa Taarnet 1705, hvilket Aarstal vidne om Kirkens da skeede Reparationer. I Taarnet er et gammelt Slaguhr, som viser ud til Synden og Vesten. Klokken er støbt i Husum 1596. Kirken har formodentlig hedet St. Trinitatis Kirke, thi midt paa Altertavlen sees i Billehugger-Arbeid den hellige Treenighed, ved Siderne Jomfrue Marie, S. Laurentius og Apostlerne, alt sammen med ægte Forgyltning. Bag paa er malet Christi Lidelse, samt Christus og Moses. Paa den nordre Side af Alteret hænger en firkantet Tavle, bekostet 1621 af Johannes Thomæus da værende Sognepræst, hvorpaa han selv med Hustru er afmalet, og have Christus paa Korset imellem sig, hvorhos en Fortegnelse paa Præsterne siden Reformationen og et Sprog af Aab. VI. 9. 10. 11. VII 14. Under denne tavle er et lidet Orgelverk, (299) hvorpaa Degnen altid spiller Hovedpsalmen. Paa Kirkegulvet ligge 4 Gravsteene over afdøde Præster og deres Familier. De som siden Reformationen have forestaaet denne Meenighed, ere. 1.) Laurentius Wech, døde 1548. 2.) M. Georgius Andreæ døde 1587. 3.) Laurentius Oveni, ihjelslaget 1591. 4.) Martin John. Gram døde 1618. 5.) Johannes Thomæus døde 1662. 6.) Laur Widding døde 1669. 8 Maji. 7.) Severin Lago Wedel, døde 1681. 2 Maji. 9.) Tycho Thomæus Tychsen døde 1708 11 Junii. 9.) Johannes Ægidii døde 1738 2 Junii. 10.) Paul Christian Zoega blev Præst hertil 1739. Kirkens aarlige Indkomst bestaaer i 178 Mark Lybsk 6 Penge under Titel af Korntiende, og 20 Mk. Lybsk 13 Skilling 6 Penge under Navn af Koepligt og Land- Recognition.

- d) Carlsvraae her i Sognet har givet det tilforn til Amtet Mohrkirken hørende Fogderie sit Navn. Nymølle har sit Navn af en Vandmølle, som der tilforn har staaet. Heele Sognet er jevnt og plat Land, uden Bierge og Skove. Rug og Boghvede saaes her meest, men af Byg og Havre ikkun lidet og til Huusbrug. Det meeste Qvæg som her tillegges, er Køer og Faar. Her i Sognet ere 2 Hovedstrømme, den eene gaaer Norden og Synden Bredevad, deeler sig i 2 Arme, som igien samle sig ved Nymølle og flyder norden om Bylderup; Den ande udspringer i Todsbøll og Torp Mose, kommer fra Heegaard, flyder Carlsvraae og Frestrup forbi, driver Vandmøllen i Søllingvraa, gaaer siden Norden om Haistrup og foreener sig med den første paa hiin Side Vraa, flyder derpaa Saxborg og Nalde forbi og udgyder sig endelig i Vesterhavet. Paa begge Sider af disse Aar ligge Enge. I tørre Sommer dæmme og stavne Bønderne disse Aar, hvorved de ede Vandet ifølge en kongelig Befaling aarlig maae renses. Østen for Lendemark var eb hedensk Gravhøj, som forrige Sognepræst Joh. Loo lod bortføre, og fandt deri 3 Leer-Urner med Aske, samt en Messing-Haarnaal (300) i den eene. Norden for Haistrup ligge endnu 2 Høye, hvoraf nogle Urner ere opgravede. Disse kaldes Galhøie; fordi Herreders Rettersted i gamle Tider har været der, førend det blev forflyttet til Marken ved Nymølle. I Bylderup holdes Herredstinget, og der forvares Herredets Arkiv. Her har tilforn været et Gilde og et Vicarie, hvilket af Hertug HANS den ældre 1575 den 27 April bleve afskaffede. Til Sognets fattige har Laurs Christensen 1743 legeret en Capital af 800 Mark Lybsk. Alting her i Sognet forrettes paa Dansk. Kirkens gamle Navn er vor Frue Kirke. Den har nu et stumpet Taarn, som dog har været temmelig høyt, førend det 1682 ved Lynild

blev afbrændt. Kirken er tækket med Blye, og Taarnet med Teglsteene. Paa Taarnets vestre Side seer man Hertug CARL FRIDERICH, Amtmand Joh. Ludvig von Königsteins og Provst Samuel Reimari Navne; Paa Østre-Siden Aarstallet 1682 og paa syndre Side Amtmand Friderich Wilhelm von Holsteins Navn. I Kirkemurens søndre Side er indmuret en firkantet Steen med et Kors paa. I Kirken ere 5 Begravelser; Et henhører til Carlsvraae, hvorpaa er en Liigsteen over Johan Andersen Morkirkisk Lehnsmand i Carlsvraae. For Alteret er Præsternes Begravelser. De øvrige tre høre til Hastrup Gaard. Her findes et smukt Epitaphium med Billedhugger Arbeide over Herredsfoged Nis Hansen, som 1534 paa Urne Ting talede til de Oprørske for Kong FRIDERICH I hans Kiortel, Sporer og Pilene, som bleve skudte efter ham, have hængt. Herredsfoged Henrik Funneks Enke har og ladet opsette et velmalet Epitaphium. Altertavlen er af Billedhugger Arbeide, fornyet 1759. Daaben har Henrich Idbenthal og flere Venner i Hamborg, Forvandte af den Nissenske Familie i Hastrup 1710 foræret. Derpaa staae 2 Vaabener. Med en halv Hiort i det eene, i det andet et Palmetræ og en (301) Stridshammer. Paa Prædikestolen sees det Hertugelige slesvigske Vaaben. Præsternes Navne efter Reformationen ere saavidt vides, følgende: 1.) Enevald Ægidius. 2.) Ægidius Laurentius døde 1698. 3.) Friderich Lilius, Diaconus, døde 1708. 75 Aar gammel. 4.) Ewald Ægidius døde 1731. 5.) Johan Loo døde 1766 den 27 April. 6.) Hr. A. Andersen.

- e) Lydersholm kaldes gemeenlig Lysholm og har sit Navn af en synden derfor liggende Holm eller ophøyet Sted, hvoromkring i gamle Dage haver staaet tyk og mørk Skov, hvilket bestyrkes deels af de meget store Træer som af Dybet i de sumpige Grunde ofte opgraves, og noget østen derfra ligger endnu et Skovhuus. Ved Nolde, som fordem ingen Bye skal have været, har staaet et Slot, hvis sidste Beboer, Tyge Nold, nævnes i de danske Kiempeviser. Lund skal og have sit Navn af den der forhen værende Skov, hvoraf man i Grunden endnu finder heele Træer under Tørvemosen, paa Sanden. Grønhof har fordem været et Slot. Aaen som flyder forbi Kirken, vender sig med den eene Arm her til, kaldes Grønaae og meenes at have givet Slottet Navn. Kirkens Bygning er i god Stand, med et lidet Spir, men uden Taarn. Paa Kirken findes Aarstallet 1622 da den blev repareret. Paa den Stoel, som tilhører Lydersholm, staaer et nu ukiendeligt Vaaben. Paa Kalken læses denne Indskrift; ”Nach dem der vorige Kelek von den Schwedischen Reutern Anno 1644 gerauct, ist dieser zum Gottdienst 1646 wieder versertigt und von Burkal Kirchengeldern bezahlt.”
- f) Heele Sognets Grund er overalt jævn, en sandig, blandet med megen Hede (302) og Mose, og bliver af adskillige Aar igiennemskaaret. Skov og Krat er her aldeles ey, dog har her i gamle Dage været store Skove, hvoraf, efter gamle Fortællinger, Tømmeret i Kirken skal være taget, man finder ogsaa her og der i Jorden store Rødder af Birk, Alm, Eeg og andre Træer. I Almindelighed saaes her intet andet end Boghvede og Rug, som gierne vel lykkes, dog ssaes i nogle indhegnede Stykker ogsaa Havre og Byg med god Nytte, og overalt voxer Kornet her meget reent. Her findes ikke andre Legata end 200 Mark Lybsk, hvoraf Præsten aarlig skal uddeele Renten til de Fattige i Kraulund. Sproget er Dansk. Ellers er Sognet temmelig stort, da det strækker sig bed 1½ Miil i Længden og 1 Miil i Breden. Det ligger yderst mod Østen i Herredet og regnes for næsten 44 Plove, hvoraf over 1/3 ere adelige under Seegaard, Lindevitt og Stoltelund er af Etatsraadinde Grundt testamenteret til fattige Præster- og andre Enker af Bredstedt. Paa Gaardens Mark ligge de 2 Huse Klokberg. Sophiendal Colonie blev anlagt 1764 syndes paa Egbeks og Brauderup Hede. Ved Anviisningen bleve vel 42 Pladser udviiste, men alene Halvdelen besat med Huse. 1765 gik de tydske Colonister bort, saa at ikkun en eeneste Familie blev tilbage. De forladte Pladser bleve da besatte med indfødte Landsbørn og de ledige Pladser dem givne. De saaes alleslags Sæd og plante Potatos, som paa de fleeste Stæder lykkes ret vel. Gerrebek, som ligger paa Landevejen imellem Flensborg og Tønder, hører til Gravensteens Herskab. Sydost for Tinglef Byes Mark ligger den saa kaldede

Tinglef- eller Almstorp Søe, som er henved $\frac{1}{4}$ Miil lang og halv saa breed. Fordi der til denne Søe støde mange Lodseyere, sikker enhver deri, som har Anstalt dertil. Paa Gaardebyes Mark sees endnu Spor af en i gamle Tider opkastet Vold, kaldet Ølgers Dige. Man foregive at den begynder i Uck Skov, og stryger Landet igiennem, næsten lige til Husum. Mellem Gaardeby og Brauderup Byer flyder en Aae. Kirken, som i Pavedømmet (304) har hedet St. Leonhardi Kirke og været et Vicarie, er ziret med et temmelig høyt Taarn, og overalt blytakt, har ellers ingen Merkværdigheder, uden maaskee nogle forældede Billeder, som endnu ere Levninger fra de catholske Tider.

IV. Lundtoft-Herred.

Saavel i Bøger, som adskillige gamle Documenter skrives dette Herreds Navns saaledes; da dog den gemeene Mand endnu har bevaret deres rette Navn, og kalder det Lyngtofttherred; ligesom det og i originale Breve af 1344, 1357 og 1398 skrives Lyngtoftthæret og Lingtofttherde, af den midt i Herreder liggende Bye Lyngtoft. I det sidstnævnte Aar blev det af Hertug GEERT pantsat til Hr. Nicolaus von Alefelde for 600 lødige Mark og 665 Mark lybske Penninge (med Vilkaar at det ey skulde løses fra han i hans Livstid); Ligesom det forhen af Hertug WALDEMAR 1357 var blevet pantsat Hr. Johannes Lembeke for 500 Mark Sølv og 256 Mark lybske Penninge. 1440 pantsatte Hertug ADOLF Luntoft Herred til den fromme Knap Benedictus von Anevelde, Hr. Nielawes Søn, for 6065 lybske Mark. 1460 pantsatte K. CHROSTOIAN I. det atter til Claus og Benedict von Ahlefeld for 11060 lybske Mark. I Kong WALDEMAR II. Tid 1231 var dette Herred, i steden for eet, delt i 2 Herreder, af hvilket det eene heed Lothorophoret af Byen Logtorp eller Lovtrup i Uck Sogn, det andet Klippeschæret af Sognet og Byen Klippelef. Siden ere begge disse Herreder sammenlagde under eet Herredsting, (305) som holdtes paa en Høy i Lyndtoft Byes Mark, hvoraf det da fik sit nye Navn. Herredet staaer kun for et lidet Plovtalet, og en god Deel deraf hører Adelen til. I sær de to Kirkesogne Klippelev og Qvars. Formodentlig har Varnitz Sogn, som Naturen selv har lagt til Enden af Lundtoft Herred, i gammel Tid hørt hertil, men nu er det gjort til et Birk for sig selv, og lagt under Apenrade Amt, som dog ligger paa den anden Side af Fiorden. I Vester og Søndre Part er megen Hede og mange Moser; de øvrige Deelee ere frugtbarere og forsynede med Skov, skjønt man dog undertiden treffer meget Sand-Jord. Landet er overalt plat og jevnt, dog finder man endeel Bierge i Feldstedt Sogn. Af ferske Søer er den fiskerige Hostrup Søe i Enstedt Sogn at mærke, som fra Synden til Norden er $\frac{1}{4}$ Miil lang. Herredstinget holdes for nærværende Tid i Tørsbøl. I Herreders Grændser ligger følgende Kirkesogne:

- 1) Ulk Sogn (a). Uk 24 Gaarde. Almstorp 3 Gaarde. Lovtrup 12 Gaarde. Fagsbøll 1 Gaard (305)
- 2) (307) Enstedt Sogn (b). Stubbek. Hostrup. Røllum. Tarup (rettere Torp). Styrtum. Dybkier Kroe. Endeel enkelte Huse. Aarup Meyergaard.
- 3) (309) Feldsted Sogn ©. Feldsted. Norballig. Tumbøll. Traasbøll. Sverup. Gammel Skovbøll. Ny Skovbøll. Stanneskier. Feldsted-Holtz. Assenholm 1 Huus. Grønbek 1 Huus. Brenholm 1 Huus. Kylinghuse. Kiedinggaard. Skobøllgaard. Grüngrist. Kruusmølle. Felsbekmølle.
- 4) (310) Kliplef Sogn (d). Kliplef. Seegaard Herregaard og Mølle. Holm. Aretoft Metergaard. Fruermark Meyergaard. Poulskrog. Berndrup Bye og Mølle. Terkelsbøll. Lundtoft. Perbøll. Stoltelundgaard og Mølle.

- 5) Qvars Sogn €. Laigaard. Torsbøll. Vulsbøllhuus. Gravensteen Herregaard og Mølle. Fiskbek.
- 6) Rinkenæs Sogn (f). Rinkenæs. Bekken. Volsballig. Strandodde. Sandager. Treppe. Havgaard 5 Huse. Markbek 2 Huse. Buskmose 1 Gaard. Munk-Mølle. Alløe.
- 7) (312) Holebøll Sogn (g). Holebøll 4 Gaarde og nogle Huse. Hokkerup 5 Gaarde. Hisselgaard 1 G. Nogle Huse paa Randershost = Rønshoved og Kielberg. Hønshap 5 G. nogle H. Geel 2 G. Gellaa, = Vestergeel 3 G. nogle H. Vilsbek 5 G. nogle H. Underlev 2 G. Kielstrup Herregaard. Frauenholtz 1 G. Oxenøe, 2 smaae Øer. Holby eller Bundesbruk-Kroe.

- a) (304) Dette Sogn er det vesterste i Herredet og kaldes i almindelig Tale Ug. Af Uk Bye høre 7 Gaarde til Artoft og 1 til Ahrup. Af Almstrup I til Amtet og 2 til Artoft; og af Lovtrup (i gammel Tid Logtorp af Log Vand; thi der flyder en Aae tæt ved) 3 til Apenrade Amt, 1 til Artoft, de øvrige 8 ere Selveyere under Tønder Amt og Sluxherred. Fagsbøll menes at have sit Navn af en Mand navnlig Fage, af hvilken ogsaa Fagmose paa Uk Mark saa heder. Synden paa Almstrup Mark har forud ligget en Nye, kaldet Svenneby, hvoraf endnu Svenneby-Bey, Vad og Hede ere tilovers; af samme Byes Jord er noget lagt til Almstrup, men mere til Bierndrup. Almstrup skal i gamle Dage have været en Herregaard og ligget til Tinglef Sogn, hvorfor man endnu af Skertz kalder Beboerne de Almstrup Herremænd. Af Lovtrup har den Lautrupske Familie sit (305) Navn. Tet ved danne Bye ligger en Høy, kaldet Tinghøy eller Tingbiere, hvor formodentlig Tinget i gammel Tid er holdt, da Lovtrup laae til Tinglef Sogn. Paa Tinglef Kirkegaard er derfor en Plads, som endnu kaldes de Lovtruppers Begravelse. Paa Markerne findes endnu nogle hedenske Gravhøye, men de fleste, ligesom og et Offersted mellem Uk og Fagsbøll, ere jævned og Steenene vortførte. Det i den gamle Historie saa bekiendte Urnhoved, som her i Almuens Udtale kaldes Hvornhøy, hvor Hertugdømmets Landsting og Stændernes store Forsamling i gamle Dage var, gaaer tvert over et Næs, som skyder ud fra Apenrade, Balderslev og Uk Skove, og er en lang Steendæmning af $\frac{1}{4}$ Miils Længde, som tager sin begyndelse paa Uk Byes Mark, paa den fra Flensborg til Haderslev gaaende gamle Vey, ophæver sig derpaa i Høyden indtil Skieller imellem Uk og Bøllingslev Marker, falder siden af igien mod Norden ned ad, indtil den ender sig, omtrent der, hvor Nybel eller Toldsted Mark begynder. Det rette Navn har maaskee været Hornhøy, som i Udtalen er andensteds gjort til Urnhøy og Urnehoved. Sveno Aggonis kalder det p. 113 Urnense placitum og Saxo p. 248. 373 nævner Urnesem concinem og Urnicam concionem. Her blev Harald Kesie efter Kong NIELSES Død 1134 udraabt til Konge, og Kong KNUD VI. 1182 der hyllet efter sin Faders Død. I det Forkehningsbrev, som kong CHRISTOPHER I. 1254 gav Hertug WALDEMAR, siger en Artikel, at der fra Urne-Landsting og Hertugen skulde appelleres ind i Riget. I et Forliig, som 1306 blev gjort mellem Kong ERIK MENVED og Hertug WALDEMAR, LOVER Hertugen, at om Kongens Bønder i Hertugdømmet bleve besværede, skulde dem hende Ret til Urne Ting. I de Privilegier som Kong CHRISTIAN I. 1460 gav de slesvig-holsteenske Stænder, heder det, ay Kongen engaang aarlig skulde møde de slesvigske Stænder til Urnehoved. Her talte 1524 Herredsfoged Nis Hansen af Haistrup for Kong FRIDERICH I hvorover de for Kong CHRISTIAN II indtagne Bønder bleve saa forbittrede, at de forfulgte ham med Pile og Skud, skønt han dog slap lykkelig fra dem, og fik af Kongen Frihed for sin Gaard i Haistrup. En ande Alderdoms Levning her udi Sognet er de endnu tilværende Rudera af en Skandse eller Vold, som begynder i Uk Krat ikke langt fra Hvornhøy, og strekker sig i (306) Sydvest over Uk og Almstrup Marker igiennem Tinglef Sogn hen ad Husum. Samme menes at væe opført i de langvarige Krige mellem Kongerne og de holsteenske Grever. Sognets

Marker ere gandske slette og uden Bakker, undtagen den nordre Side af Uk Mark, som hæver sig noget i Høyden, hvor det og tillige falder noget leeret, endskiønt Markerne elælers ere sandige og tildeels sort Muld-Jord. Udsæden bestaaer derfor alene udi Boghvede og Rug. Høebond findes langs med Røllum Mose og Søe, og ved den her igiennem til Tinglef og Haistrup flydende Aae, saavel som i nogle Kier og Myere. Af Skov findes her intet, uden noget Krat og Underskov ved Uk. Paa Tørvemoser er her og Mangel, dog have de i Almstrup noget til nødtørstig Brug, og Uk Byemænd har tusket sig noget til fra Bierndrup. Sydvest fra Almstrup ligger Almstrup- eller Tinglef-Søe, som egentlig bestaaer af de tvende Søer, Norder- og Syder-Søe, der ved en smal Hals hænge sammen. Almstrup Bel flyder i den første, og den sidste har sit Udløb i Bierdrup Aae. Paa Lovtrup Mark er ellers og en gandske liden og ubetydelig Søe. Beboerne nære sig fornemmelig af Agerbrug, hvortil deres Marker ere meget gode, men kunde være bedre om de havde nok af Høebiering og Gødning. Hver Bye har sin Mark deelt i otte Skifter, i det første Aar saaes Boghvede, i det andet feed Rug (eller den her saa kaldede Müntzgöde), i det tredje maver Rug; i de fem følgende hviler Landet ud, og nyttes til Græsning. Havre og Byg har de først for faa Aar siden begyndt med til deres Huses Behov. Om Vinteren gjøre de en stor Deel uldet og linnet Tøy af adskillige Slags, hvortil man i hvert Huus finder én eller to Væverstole. Ulden have de selv, men Hørren købe de i Flensborg, hvor de og afsætte en Mængde af deres hiemmegiorte Tøyer og Lerreder. I Uk, hvor der er Leer nok, har de og for nyelig begyndt at brænde Teglsteen, hvorover er ellene alle Husene i Sognet ere Brandmuur, men de har endog afsat en god Deel til Apenrade og andre Stæder; Men da nu Tørvejorden tager saaledes af, at man befrygter Mangel derpaa i Fremtiden, brænde de for nærværende Tid alene til og fra en Ovnfuld til at holde deres egne Huse vedlige med. Fiskerier ere her ingen; thi i tørre Aar er her i Søer og Aaer lidet eller intet Vand; i vaade Arringer fanges nogle Giedder. Igiennem Sognet løbe to Landeveye, én imellem Flensborg og Haderslev; den anden fra Tønder og Marsken til Apenrade, (307) Sundewitt og Als. Sproget er Dansk, og dog forhandles alle Justitz- og Tingsager paa Tydsk, hvorfor og Forordningerne som oplæses, maae forklares paa Dansk, saafremt Menigheden skal forstaae dem. Kirken, som ligger midt i Uk Bye, skal fordum have været et Capel for Uk Bye alene, men siden Almstrup og Lovtrop, som før hørte til Tinglef Sogn, ere lagte hertil, er det bleven en Sognekirke. Den blev i det keiserlige Indfald 1627 tillige med Byen afbrændt af de Danske selv, for at bedække deres Retirade 1632 blev den igien opbygget, hvilket Aarstal nu sees paa dens østre Gavl. Imidlertid holdtes Gudstienesten i et Bondehuus, som var bleven staaende i Ildebranden. Paa Prædikestolen staaer 1633, i hvilket Aar det Indvendige blev færdigt. Den er uden Taarn, belagt med Tagsteen, og opført af raae Kampestene, undtagen den vestre Ende, som 1750 er opmuret af Teglstene. Sognepræsterne siden Reformationen, have været: 1) Laurentius 1570, døde 1615. 2) Hans Eskelsen Lohmann, den forriges Svigersøn 1615, døde 1651. 3.) Eskel Hansen Lohmann, forriges Søn, døde 1674. 4) Friderich Eskelsen Lohmann, forriges Søn, kom 1693 til Grarup. 5.) Valentin Hübsehn, forriges Svigersøn, døde 1722. 6) M Christian Posselt, forriges Svigersøn, kom 1739 til Biolderup udi Apenrade Amt. 7) Nicolas Nissen 1740. At Stiftelser findes her alene en Capital af 100 Mk. Lybsk, som den her 1759 afdøde Lieutenant Dinckler har skienket til Fattige, i sær Børn, hvorover Præsten, Sognefogden, Kirkeværgerne og 12 andre Mænd ere satte til Curatores.

- b) Sognet har sit Navn af at Kirken ligger paa et enligt Sted midt i Sognet, paa fri Mark. Stubbek har uden Tvivl sit Navn af en Bek. Hvorved har været Stubbe og Skov. Paa Stubbeks og Hostrups Grund, i Skoven og ved Stranden er bygt endeel smaae Huse, hvoraf de paa Stubbeks Grund for nogle Aar siden bygte, udgiøre en liden Bye, og kaldes Styrtum. Tarup ligger ikke langt fra Hvornhøy, og kaldes derfor i gamle (308) Registrere Vrendorp eller Urnetorp. I gamle Tider var her endnu en Bye, ved Navn Aarup, som bestod af sex hele Gaarde, men blev 1608 af den gamle Friderich von Ahlefeld til Søegaard afbrudt og indrettet til en Meyergaard, nu

Hertugen af Augustenborg tilhørende. I Hostrup Skov ligger en liden Søe, kalder Aagsøe, hvori kun ere nogle Brasen og Giedder. Hostrupsøe er større, i det mindste $\frac{3}{4}$ Miil lang og $\frac{1}{4}$ Miil bred, og skiller Sognet fra Seegaards Eyendomme. I Stubbek Skov er en Bek, som udspringer et par Bøsseskud fra Stranden; Ved dens Kilde staaer en Steen, hvorom den gamle Sagn er, at Præsten har ved den christelige Troes Indførelse der siddet og forrettet Daaben. Ved Stranden skilles Tønder- og Apenrade-Amter fra hinanden ved den lille Bek Skielbek, hvorover til Passagens Sikkerhed er opført en stor Steenbroe. Paa Stubbeks Grund er fra Stranden af, efter at den store Landevey er forlagt hertil, ikke alene Veyen med store Bekostning broelagt, men endog de højeste Bakker her, ligesom paa hiin Side Apenrade, jevnede; Ved Enden af denne Vey ligger Vertshuset Dybkier paa Aarups Grund. Paa Aarup Mark sees endnu Rudera af et Capel, hvortil uden Tvivl i Pavedømmet er gjort Valfart; thi ikke vidt derfra findes en Fodstie over en Mose, som endnu kaldes Pillegrims-Stie. Sognets Jordbond er adskillig, hvad som ligger ved Søen er feedt og frugtbart, med en temmelig Skov, hvori hvad som ikke er skiult med Træer, er besaaet med Byg og Havre, eller bruges til Græsning. Det øvrige af Sognet er derimod sandigt og mavert. Endeel bestaaer af store Moser, hvilke formedelst Nærheden af Staden Apenrade og Søen ere Landmanden meget fordeeltige. Paa de fleste Agre ved Stranden er en Mængde skjønt Leer, hvoraf de beste Muur- og Tagstene kunde brændes, men er vist Monopolium er skyld i, at denne Skat ikke kan føres til Nytte, enten for Eyerne eller for Landet. Det danske Sprog bruges i Sognet og Kirken, som er blytakt og uden Taarn. I Klokkehuset hælde to Klokker, som ere noget over 100 Aar gamle. Ifølge en gammel Sagn, skal Dronning MARGTRETTE have skienket de Qvaderstene, som Kirken er bygt af, og som ere den eeneste Zirats. Ellers ligger denne Kirke tet ved Landeveyen. (309)

- c) Dette Sogn grænser ud til Apenrade Fiord, hvor den har sit Indløb af Østersøen. Nordballig menes først at have hedet Nordberg, af det herhos liggende høye Bierg. Lodsejerne i Sognet ere Kongen, Hertugen af Sønderborg, Landraad von Thienen paa Maasleben, Justitzraad Koch i Apenrade, Capitain Petersen paa Laigaard, Asmus Böysen paa Grungrift og endelig findes her og 9 fra Grungrift friekiøbte Plove i Tumbøll, som umiddelbar staae under Landretten i Slesvig. Krunsmølle ved Feldstedholtz, hvorved er en Stampemølle, til hører Kongen; Felsbeck-Mølle, hvorved en god Grynemølle, er Hertugens af Sønderborg. I Sognet ere og 10 Kroehuse og 4 til 5 bestandige Skoler. Jorden er adskillig, snart Leergrund, snart Muldjord, blandet med Steen, snart sandig, snart Mosebond. Altsaa faaes her Boghvede, Rug, Byg, Havre, Erter og Hør. Skov er hr nu ikke, men i ældgamle Tider har hele Sognet været begroet med Skov og meget lidet bebyggt, hvorfor man ey heller i hele Sognet finder Spor af hedenske Altere eller Gravhøye. Paa Tørvemose har Sognet en tilstrekkelig Forraad. Tet ved Nordballig ligger et gandske høyt Bierg, kaldet Nørbiereg eller Bybiereg, paa hvis øverste Spidse man i klart Veyr kan see over hele Als, Fyen og flere langt bortliggende Steder. Paa den søndre Side er dette Bierg skredt, saa at dets Underdeel kan pløyes og græsses; men paa Nordsiden er det gandske steilt og ubestigeligt, hvorved er merkvaerdigt, at det ikke falder ud, omendskiønt Jorden er gandske Løs. Kirken, som i gamle Dage har hedet St. Dionysii Kirke, tilhører Kongen og staaer tet sønden for Feldsted Bye. Den er opført af brændte røde Stene, og hvelvet indvendig over Choret, men det øvrige Loft er af Bræder. Den er nu overalt blytakt, men for faa Aar siden laae endnu Kobber (310) over nogle Fag; den havde da ogsaa et temmelig høyt Taarn, som stod næsten midt paa Kirken, men nu er afbrudt. I dets Sted er bygget et Klokkehuus af Eeg, hvori hænger en stor og en liden Klokke. Fra Pavedømmets Tider vare her mange Helgenbilleder, hvilket tilsidst gandske forfaldt og nu ere udryddede. Ligeledes vare her, foruden Høye-Alteret, endnu tvende mindre, hvilke for Rummets skyld for mange Aar siden ere borttagne. Dekkelet over Fonten og to store Messing-Lysestager ere 1692 forærede hertil af Fogden paa Gravensteen, Hans Thomsen. I Sognet ere foruden foranførte, endnu tvende temmelige høye Bierge, nemlig Giersteberg og Høyholtz.

- d) Dette Sogn, hvis Navn og skrives Clippelef, ligger 2 Mile norden for Flensborg. Her ligger Herregaarden Seegaard, som har Jus Patronatus til Kirken og eyer alt Godset, saa at dette hele Sogn er adeligt og staaer ikke under Herredets Jurisdiction. Udi dets Grændser ligger den fiskerige Seegaards-Søe, som er en halv Miil lang. Fra dette Sogn er saa lidet, som noget andet adeligt, indsendt Efterretning.
- e) Sognet er heelt adeligt og Jus Patronatus tilhører Eyerne af Laigaard eller Ladegaard, som ligger her i Sognet, hvorfra ellers ingen Efterretning er indsendt.
- f) Sognet har sit Navn af et Næs, som løber lige til Flensborg Fiord; Bekken (311) af en forbieflydende Bek; Volsballig har maaskee først hedet Vardsberg af de Varder eller Vagter, som i gammel Tid holdtes paa Strandkanten. Havgaard har tilforn været en Herregaard, beboet af en Junker. Paa samme Gaard boede og 1559 Frue Dorthe Munk, som i dette Aar gav Prædikestolen til Kirken. Hun var af en adelig Familie fra Jylland, og giftede sig her med en frie Huusmands Søn, navnlig Richard, eller Richel Bennik. Munk-Mølle har faaet sit Navn deraf, at den tilforn har tilhørt Munkene i Ryekloster, nu Glyksborg. Sognefolkene ere deels Kongelige, deels Gravensteenske. Rinkenens grændser mod Østen til Ekernsund, et meget smalt Fundsted, hvorved holdes en Færge, for at sætteover Sundewitt. I dette Sund skal, efter gammel Fortælling, en i gammel Tid berømt Sørøver, navnlig Alf, have søgt sin Tilflugt, naar han af Kiøbmandsskibe blev forfulgt, hvorfor endnu et Sted derved, som beboes af Huusmænd, kaldes Alnoer eller Alfsnoer. Sognet har ingen Tørvemose, men fortreffelig Skov, hvori hver Gaardmand har sit eget Skifte. Den ligger norden for Byen og Næsset, ud til Fænsborg Havn, og giver en skøn Udsigt. Grunden er meget frugtbar, og kan, naa den bliver vel giødet, frembringe alle slags Kors. Her voxer og aarlig saa neget Høe, at næsten hver Mand har deraf til sit Huus; Ligeledes har enhver sin Humlegaard, hvoraf undertiden en god Deel kan sælges, foruden hvad man selv bruger. Indbyggerne have al deres Handel med Flensborg, hvorhen de med Baade kan føre deres Korn og Fedevahre. Kirken ligger ikke i Byen, men for sig alene, omringet med høye Træer, saa at den meget sielden bliver sees af Reisende. Den fører Navn af St. Laurentii Kirke, hvilken Helgen og er udstukket i Kirkeseglet. Den er uden Taarn og har et Klokkehuus af Tømmerverk, staaende paa Kirkegaarden. Kirken er repareret 1741, hvilket Aarstal staaer derpaa. Ellers er her intet merkværdigt, undtagen denne Indskrift paa Prædikestolen: Dorothea Munk mit navn monne være, gav denne Prædikestoel Gud til ære. Der ere tvende Sølvkalke og en Oblat-Tallerken, inden og uden forgyldte. I Sognet tales, prædikes og synges Dansk.
- g) Egnen her bestaaer deels af Skov, deels af Hede, deels af Moser i saadan Mangfoldighed, at her hvert Aar graves mange 1000 Læs Tørv. Af Holebøll hører det meste til Kielstrup; Hokkerup er næsten gandske kongelig. Hønsknap er en kongelig Bye under Flensborg Amt. Geel tilhører Kielstrup, med Geelaa ligger under Seegaard tillige med Vilsbek og Underlev. Kielstrup Gaard tilhører Hertugen af Augustenborg. Frauenholtz ligger til vor Frue Kirke i Flensborg. Af de to Øer som kaldes Oxenøe, er den eene beboet af en Huusmand, den ande og største, som er meget frugtbar, bruges allene til Sæd og Græsning. Holby Kroe ligger paa Veyen imellem Flensborg og Sønderborg. Ellers er i Galaa ved Landevæyen et Kroehuus, hvorved for nogle Aar siden er analgt en Broe over den der forbiflydende Aae. Paa Marken findes endnu Spor af adskillige hedenske Altere, og mange Gravhøye. I den første Tome af de danske Atlas, og mange Gravhøye. I den første Tome af den danske Atlas findes, og mange Grevhøye. I den første Tome af den danske Atlas findes nogle Kobberstykker af Urner, som 1732 af Sognepræsten Hr. Joh. Schneiders Folk og i hans Nærværelse i disse Høye ere opgravne. Fornemmelig findes her ved Holebøll en stor Høy, kaldet Kongens Høy, som indvendig med Kampestene er ziirlig hvelvet, men nu ovenpaa meest jevnet og pløyes. Denne Høy findes paa adskillige Landkort, og maa vel fordom have

været anseeligere: formodentlig har den været en af de hedenske Kongers Begravelse. I Tale, Prædiken og Sang, bruges her bestandig det danske Sprog.

V. Kier-Herred

(312) I gamle Documenter skrives dette Herreds Navn Kerherde, men udsiges nu Karharde, ligesom det og skrives i det plattyske (313) sprog.

Det er i sin Længde fra Vesten til Østen omtrent 3 Mile, og i Breden fra Sønden til Norden i det højeste 2½ Miil. Jordbonden er ulige, da den paa de fleste Steder bestaaer af Mose. Jordbonden er ulige, da den paa de fleste Steder bestaaer af Mose, Hede og sandig Grund, dog gives der og mange frugtbare Egne og meget Marskland; thi Engesbøller-Kog, den Deel af Størteverker-Kog, som ligge norden for Soholm-Aae, en Deel af Kohlendammer-Kog og 3593½ Demater af Gotteskog høre her til Herredet. Skov er her ikke meget af, ikke heller mange Bierge; thi Langbjerg i Leck og Enge Sogn er vel høyt, men skredt og blive bepløyet. Alligevel er dette Bierg ved Klintum-Mølle, samt Medelby nordvest derfra, og Møllen paa Langeberg i Engesogn, saa høye, at man derfra paa 4 Miles Afstand kan see Taarnet udi Husum igiennem en Kikkert. I Herreder ligge adskillige adelige Godser; det forrige Domcapitels-Fogderie Stedesand, og en stor Deel af Domfogderiet Heksted. Ligeledes boe her endeel Undersaatter af Hospitalet i Flensborg, det forrige Amt Mohrkirken, og det forrige Stiftfogderiet Børlum. Herreder indeholde ellers de følgende 19 Kirkesogne:

- 1) Lygum Sogn (a). Lygum. Vimmersbøl. Elhøst. Bøgelum. Struxbøll. Ulumborg. Vindevitt. Lygum Veyer og Grynmølle. (314)
- 2) Humtrup Sogn (b). Humtrup. Kragbøll. Grelsbøll. Kalbøll. Trotzenborg nogle Huse. Hasberg 2 Marskgaarde. Flusholm 1 Marskgaard. (315)
- 3) (316) Braderup Sogn (c). Braderup. Braderup Veyrmølle. Uphusum. Holem 12 Huse. Paa Braderup Mark ere 1764 opbygte 3 Colonist-Huse. (317)
- 4) KLixbøll Sogn (d). Klixbøll. Rückestadt. Kathal 8 G. Bisbøll. Buttersbøll 4 G. Klixbøllhof Herregaard. Vragaard Herregaard. Flúh, et lidet Gods.
- 5) Stedesand Sogn (e) Stedesand, 92 Ildsteder. Stedesand (318) Rugmølle. Stedesand Grynmølle. Vester-Snatebøll 24 Ildsteder. Trolbøll 7 Ildsteder. Tre enkelte Huse. (319)
- 6) Enge Sogn (f) Enge. Sand. Perrebøll. Spedebøll. Heide. Skardebøll. Soholm. Holtzacker. Knorborg (320) Skapenborg. Ackern. Bling. Maade. Lund. Klingenberg. Wo.,enberg. Degele, hvor Præstegaarden er. Langenberg. Langenberg-Mølle. (321)
- 7) (322) Lek Sogn (g) Lek. Bulsbøll. Agterup med en Veyrmølle paa Lúgenhorns og en anden paa Fresenhagens Grund. (323) Sprakebøll. Sandacker, Stadun. Klintum. Øster-Snatebøll. Lygtenhorn Herregaard. Gaarde Herregaard. Hogelund Herregaard. Bulsbøll Gods. Seevang 1 Huus. Kalslund 1 H. Mylenvadt 1 H. Brull 1 H. Freyenwill 1 H. Skottenborg 1 H. Kørksmark 1 H. Smørholm 1 H. Kokkedal 1 H. Skaphus eller Berg 1 H. 3 Colonisthuse, hvoraf de to ere Norden og det eene Sønden for Lek. Ved Lek Bye ere fire Møller, nemlig en ottekantet Grynmølle, en Vandmølle paa Klixnølls Grund, en Veyr- og en Stamoe-Mølle, begge paa Amtets Grund.
- 8) Karlum Sogn (h). Karlum 23 Gaarde. Tinningsted 18 G. Fluh 1 H. Lexgaard 4 G. Rempen 1 G. (324)

- 9) Ladelund Sogn (i) Ladelund 25 G. 28 H. Bramstedlund 3 G. Bramsted 13 G. Boversted 7 G. 2 H. Vestre 24 G. (325) 16 H. Samt 6 Colonisthuse, hvoraf 4 ligge paa Ladelunds, 1 paa Bramstedlunds og 1 paa Bremsteds Mark.
- 10) Medelby Sogn (k) Medelbye. Holt. Vestby. Østerby. Jarlund. Boxlund 2 hele, 2 halve Gaarden. Abro. (326) Begelhuus. Horsbek. Striksand. I Aaret 1764 bleve her i Sognet bygte 12 Colonisthuse.
- a) Dette Sogn klades og Sønder-Lygom, for at skille det fra andre Sogne af samme Navn. Kirkebyen ligger en Miil fra Tønder paa Landeveyen fra Husum; den er stor og velbebyggt, men bestaaer for det meste af Huusmænd, hvis Antal er større end Hundrede. I Vimmersbøl ere 14 Gaardmænd og nogle faae Huusmænd; Denne maadelige Bye siges i ældre Tider at have lagt til Humtrup Sogn i dette samme Herred. Ælhøst har 9 Gaardmænd, 13 Huusmænd og Inderster. Bøgelum bestaaer af 4, Struxbøl (314) af 3, og Ulumborg af 2 Bøndergaarde. Den sidste Bye er bygger paa et saa kaldet Warff eller sammenkastet Høy. Vindevitt er en eeneste Gaard, men stor og forsynet med meget god Græsning, som er saa meget des vigtigere her i Sognet, da alle de øvrige Byer og Gaarde (Ulumborg og Vindevitt alene undtagne) have Havdiges-Last paa deres Enge, endskiønt de duer ikke meget, i sær naar de bruges til Græsning. I Lygom Bye er ikke mindre end 4 Kroer, hvoraf dog den eene har draget den meste Næring til sig. I Elhøst er og en liden Kroe. I Sognet ere tre Skoler, en i Lygom, hvor Degnen underviser Ungdommen, en i Vimmersbøl og den tredje udi Elhøst. Sproget er Dansk, hvori der næsten altid prædikes, desuagtet lade Forældrene deres Børn lære Tydsk, (i hvilket Sprog her og catechiseres og undertiden prædikes) da her er Grændsen mellem det danske og tydske Sprog. Sognet har det besynderlige fremfor andre, at her er ingen fremmede Lodseyere, men Bønderne er alle Tønder-Amts Underdanere. Kirken er uden Taarn, indvendig gandske forældet, udvendig takt med Teglstene, men Choret og noget paa den søndre Side med Blye. Den maa i Begyndelsen have været meget liden; thi man kiender endnu tydelig, at der i begge Ender er skeet en Tilbygning, hvorover den er blevet meget lang og smal. Altertavlen er liden, men at et meget smukt Billedehugger-Arbeide. I Klokkehuset som er af Træ, findes foruden Seyerverket, en stor og en liden Klokke, men den skal have havt saa stærk Klang, at den er hørt 4 Mile borte. Kirken skal have været indviet til vor Frue, hvis Billede endnu sees ophængt paa Væggen. Kirkens Patroner ere, som andensteds i Amtet, Amtmanden og Provsten i Tønder.
- b) Dette Sogn har mod Sydost og Sonden Braderup Sogn, mod Nordost og Norden Lygom Sogn, mod Sydvest og Vesten Gotteskog, mod Nordvest og Norden Kierherreds-Kog. Beboerne staae alle under Amtet, undtagen (315) fire Gaarde, hvoraf en i Grelsbøll hører til Hospitalet udi Tønder, en i Hasberg, en i Grelsbøll og en i Katbøll til Mohrkirken. Jordbonden er meest maver og sandig, dog paa nogle Steder leerig og frugtbar. Hver Byes Mark er deelt i 6 Parter, hvoraf i et Stykke aarlig saaes Byg, undertiden Boghvede eller Havre, det andet og tredje Aar Rug, hvorefter Jorden hviler i 3 Aar, og bruges imidlertid til Græsning. I Humtrup er derimod Fældeskaftet ophævet, saa at enhver Jordeyer har faaet fuldkommen Magt over sit Land, og kan bruge det, hvortil han vil. Egnen er riig paa Græs- og Høe-Biering, hvorfor og Qvæg og Heste her paa Marsken blive federe end i de østligere Egne. Landet er fladt og har stor Mangel paa Skov og Mose, saa at Tørv og Træ maae kjøbes langt borte, dog kunne Rørene, som voxer i Gotteskog, og egentlig bruges til at tække Huse med, ogsaa anvendes til Brændsel. Fiskeriet kunde her drives med god

Nytte, eftersom de tilgrændsende Marsklunde have store Søer, Canaler og andre fiskerige Vande, hvori findes Aal, Giedder, Aborrer, Brasen, Skaller og flere Slags, hvoraf nogle endog i Læsseviis kan fanges, men de fleste Indvaanere synes enten ikke at agte Fiskefangsten, eller have ikke Tid dertil fra deres Landarbeide, helst da her er Mangel paa Folk. Af vilde Dyr findes her kun Harer og Ræve; af Fuglevildt kun Ur- og Agerhøns, mange Rovfugle, samt Vildænder og andre Søefugle. Endskiønt her ikke tales andet end Dansk, prædikes dog gemeenlig paa Tydsk, og kun meget sielden paa det for alle forstaaelige Sprog. Foruden Hovedskolen i Kirkebyen, er en anden i Kragbøll, til hvis Opbyggelse Sognefogden Hans Hockerup legerede en Capital af 100 Rdlr. Kirken er meget gammel, og har fra de catholske Tider et Marie-Alter, den store Christoffer afmalet. Paa den lille Sølvkalk staae Navnene Eddo Jacobi og Cicilia Christians med Aarstallet 1646. Veggene ere 1641 anstrøgne med bibelske Historier i mange Afdelinger, og under hver i plattysk Sprog antegnet, hvo der har bekostet dem. Klokken som er støbt 1698, hænger i et Træhuus. De fleste Kirker i Egnen ere for smaae for deres Menigheder; Denne derimod for stor, hvortil Aarsagen er at Vimmelsbøll Sogn, som nu ligger til Lygum, tilforn har hørt hertil. (316)

- c) Dette Sogn ligger 1 $\frac{1}{4}$ Miil sønden for Tønder, og udgiør 25 $\frac{3}{4}$ Plove. Uphusum grændser til Gotteskog. Beboerne nære sig af Agerdyrkning, samt Heste- og Qvæghandel; thi nogle lade aarligen anseelige Drifter fedt Qvæg afgaae til Hamborg og Lybek. Agerlandet bessaes med Rug, Byg, Havre og Boghvede. Engbonden til Braderup er mestendeels uinddiget og Geest, men den som hører til Uphusum og Holem kaldes Marskland, og staaer under Kogs og Digers Last. Paa Uphusum Mark er et Stykke Jord, kaldet Kirchhofstelle, hvor efter Ploven merkes Rudera af Kalk og Steen, hvor en Kirke eller Capel tilforn skal have staaet. Sproget er Dansk, men Prædiken nesten bestandig Tydsk. Ladelund og Brederup skal tilforn have været Annexer til Carlum, hvor Præsten har boet og taget Tienden in natura, men af Ladelund Høe og af Brederup Penge, ligesom Præsten endnu i steden for alle Tiender faaer aarlig 70 Rdlr. Under Navn af Løn. Kirken, som har et høyt Taarn og deri et Uhrverk, er indvendig hvelvet, men ellers uden Anseelse og Zirater, undtagen et par gamle Marie-Billeder. Prædikestolen er bygt 1575 og Altertavlen 1676. Klokken er støbt udi Husum 1657, da Nicolaus Ratenburg var Sognepræst. Denne Mand døde den 13. Mart 1667, i sit 82 Alders og 51 Embeds-Aar, pludselig i Kirken. Efter en i Kirken ophængt Tavle har Jasper Hansen i Braderup givet dertil 100 Rdlr, som ere forbrugte til dens nødvendige Reparation. Indkomsterne ere ellers meget faa, og bestaa alene i nogle saa kaldede Kirke-Køer og Kirke-Tiender, som beløbe sig aarlig til omtrent 20 Rdlr. Af Præsterne siden Reformationen vides: 1) Hr. Anders Petri 1575. 2) Andreas Höyer 1610, kom 1617 til Braderup. 3.) Nicolaus Ratenburg 1617 til 1712. 6) Johan Marqvard Hegelund 1711 til 1739. 7) Johannes Olufsen Bagge 1738. (317)
- d) Sognet ligger to smaae Mile fra Tønder. Kirkebyen deles i Sønder- og Nørre-Klixbøll, og har sit Navn deraf at Marken her begynder; thi paa Fresisk er Klik (paa Dansk Kleg) det samme som feed. Her har forðum været to adelige Gaarde, den ene i Sønder-Klixbøll, kaldet Karharde, som var beboet af Broder Andersen, den anden i Bosbøll eyet af en von der Burg. Derefter tilhørte begge Gaardene Geheimeraad Jessen og endelig Digegreve Sibbers paa Vragaard, i hvis Tid den første afbrændte. Hans Arvinger lode den anden afbryde og besidde endnu Jorderne, som staae for 9 Plove. I Sognet ere tre Skoler, nemlig i Klixbøll, Rückestadt og Bosbøll. Kirken har i Pavedømmet været indviet til St. Nicolaus. I gamle Dage var den et Capell og Annex til Lek, men med Tiden, efter at man har vundet og inddiget mere Land af Søen, er den giort til en Sognekirke, formodentlig kort før Reformationen; thi efter 1500 er Diget først sat om Gotteskog. Kirken er af Steen,

blytakt, og en halv Kors-Kirke. Taarnet er bygt 1619 og Klokken deri omstøbt 1700. Her findes et ,alet og forgyldt Træ-Epitaphium over Sognepræsten Nicolaus Esmarch, som døde 1655, i sit 72 Aar og Hustrue Anne Lüchts. Paa Alteret staaer Aarstallet 1621 og paa Alterklædet Bogstaverne JvA, som skal betyde Jomfrue von Andersen. I Vandfloderne 1532 og 1634 har Vandet steget op til Alteret, hvilket til Erindring er antegnet paa et rødt Bret her udi Kirken. I den sidste Oversvømmelse druknede udi Klixbøll 60 Mennesker, og en Rad Huse, som stod imellem Buttersbøll og Klixbøll, blev hendrevet til det Sted, hvor nu Rückestadt staaer.

- e) Stedesand Bye ligger paa Geesten, dog saa at Marsken mod Sonden og Vesten støder derpaa. Den vestre Side af Byen ligger paa en Levning af et gammelt forfaldet Sødige. Vester-Snatebøll ligger ligeledes paa Geesten, (318) men Trolbøl paa Marsken i Størteverkerkog. I gamle Dage skal i Stedesands Sted kun have staaet et Huus, kaldet Mammens-Krog, men efter flere Huses Opbyggelse, fik Stedet Navn af Okslef (hvis kirke menes at have staaet paa en af Wersterne i de tilgrændsende Koge, men i en Vandflod er undergaaet) og endelig det nu brugelige Navn Stedesand, maaskee forbi Byen ligger paa Sanden. Trolbøll siges i gammel Tid at have hedet Troyborg. Før Størteverkerkog 1544 blev inddiget var Trolbøll en Hallig af 10 Huse, hvoraf de 5 i Vandfloden 1634 bleve bortskyllede. Geestlandet her i Sognet, som ikkun er maadeligt, er enten høy Geest, som bærer Rug, Boghvede og noget Havre, eller nedrigt og med Grøfter giennemskaaret Land, som bringer Rug, Byg og Boghvede. Godset i Stedesand hører deels under Amtet, deels til det forrige Domcapitels Amt, og deels ti Klixbøll-Gaard. De andre to Byer høre alene til Amtet. Ved den østre Side af Stedesand sees fra Norden til Synden Rudera af en tilforn opkastet Skandse. Forbi Byen løber Søholm-Aae, som kommer fra Enge og flyder ud til Ockholm. Imellem Stedesan og de vesten derfor liggende Byer bliver den, særdeles om Efteraaret, befaret med temmelig store Baade. Den Dybde var tilstrekkelig at bringe de af Vestersøen kommende Vahre ved flade Fartøyer til Stedesand, hvorfra de paa Vogne kunde bringes til Kiøbstæderne ved Østersøen, til ikke ringe Fordeel for Handelen, og det saa meget des lettere, da Veyene herimellem ere i temmelig god Stand. Aaen som formedelst høye Vande paa begge Sider er indsluttet med smaae Dæmninger, eller sa kaldede Sommerdiger, er temmelig fiskeriig, skjønt ikke saa meget som før. I Begyndelsen af April Maaned fanges deri ved Trolbøll en Fisk, som man her kaldes Alander, paa Fresisk Aalne, hvilken har stor Liighed med Karpen, og naar den paa samme Maade bliver tillavet, let kan bedrage en ikke alt for fiin Tunge. Sproget er Fresisk, oh her i Sognet det meest vellydende af alle dette Sprogs Dialecter, dog tales her ogsaa Dansk og Plattysk, men prædikes Høytysk. Klædedragten skiller (319) sig lidet fra den paa Geesten brugelige, undtagen Fruentimmerets saa kaldede Wineckemütze, som dog nu begynder at gaae af Moden. Begge Møllerne ved Stedesand laae tilforn under Domcapitels Amtet. Kirken er bygt 1742, og er en temmelig stærk og smuk Bygning, dog uden Taarn. I Klokkehuset hænge tvende Klokker, paa den store læses: Na Gades boert 1462 Anna bin ick geheten, dat Karsoel Stedesan hefst disse Klockverehrt 1656. Altertavlen af Billedhugger-Arbeide er givet 1639. Paa Alteret staae 4 Messing-Lycestager, givne 1682 af Richard Brodersen, Herlich Richarts, Peter Nissen og Margareta Ketels. Prædikestolen er 1647 bekostet af Hans Petersen. Han og hans tvende Brøde, Smede i Stedesand, have og her et Epitaphium opsat 1667, og tillige med Prædikestolen forfærdiget af Billedhugger Johan Schnitger. Et andet Epitaphium over Hans Jebsen, Borgemester i Flensborg, fød i Stedesand 1663, død 1740, som 1731 skienkede ½ Demat England og ½ Ager Geestland til Degnetienesten. Mellem begge disse Epitaphier hænger et stort Crucifitz. Ved begge Side af Alteret hænger en

Sognepræsts Billede, nemlig Herr Friderich Jebsebs, som døde 1701 og Hr. Thomsens. I Stedesand holdes bestandig Skole, men udi de tvende andre Byer kun om Vinteren. Morten Momsen, en bemidlet Farver som døde 1729, legerede 200 Rdlr. Til fattige Børns Undervisning i Christendommen, samt 113 Roder Land til Degnetienesten for et fattig Barn frie Skolegang. Hans Søster Hanna Mommens har og skienket 50 Rdlr. Til samme Brug og 50 Rdlr. Til Kirkens Reparation.

- f) Dette Sogn udgjør den yderste Grændse af Kierherred og Tønder-Amt mod Østen og Sønden. Mod Østen grændser det til Hadsted Sogn i Flensborg Amt, og mod Sønden til Landskabet Bredsted, hvorfra det adskilles ved Soholm-Aae. Efter en gammel Sagn skal Klintum og Stadum i Leck Sogn, være de først beboede Steder i Egnen paa denne Side Aaen, og (320) Klintum have havt sin Eng, der hvor Enge Sogns Marker nu ere. Langenberg, som mod Norden skiller imellem dette og Lek Sogn, har Navn af sin Længde, som strekker sig til over en halv Miil. Overfladen af dette Bierg bestaaer af let Sandstøv, men man behøver ikke at grave dybt, førend man kommer til en dyb og fast Leerbond, hvori findes visse Mineralier, saasom Okke, og en tung glindsende, maaskee ertxhaltig, Steen. Af Soholm Bye har Soholm-Aae sit Navn, som da den ikke er forsynet med Sommerdiger, ofte træder ud af sin Canal, og sætter de omliggende Lande under Vand. Den er meget fiskeriig, og giver Giedder, Aborrer, Karudser, samt paa sine Tider en stor Mængde Brasen, Alander og Aal; men enhver kan betiene sig deraf efter sit eget Behag. Over Aaen ere for Reisende tvende Broer, ved Soholm og Stedesand, den eene mellem Tønder-Amt og Bredsted, den anden mellem Tønder og Husum. Alle Sognets Byer og enkelte Huse ligge meest i en lige Linie og strekke sig vel 1 Miil fra Vesten til Østen. Fra gamle Tider af har hver Mand sin Mark for sig selv, og sit Huus paa sin egen Grund, undtagen i Soholm, Holtzacker og Knorborg, hvor Husene staae sammen og Jordene ligge imellem hverandre. Samtlige Husene staae paa Gesten, hvor og Bønderne have deres meste Jorde, dog have de og for den største Deel noget Marskland; men Heide, Holtzacker og Knorborg, have intet, uden hvad de kunne have tilkiøbt sig i fremmede Koge. Geestlandet falder enten alt for høyt mod Norden, er sandigt og i hele Sommeren lidet frugtbart; eller alt for nedrigt imod Sønden og ud med Aaen, saa at der maa drages smale Grøfter imellem Agrene, om de skulle holdes tørre. Soholm har meest saadanne nedrige Marker, hvorved de i vaade Aar staae Fare for at miste al deres Sæd. Det beste Agerland ligger til Holtzacker, og bestaaer af en leerig sandblandet Bond. Agrene hvile her i 3 Aar, hvorpaa de gødes og i 3 Aar pløyes og besaaes, de høye Agre først med Boghvede, og de nedrige med Byg, men de to (321) følgende Aar med Byg eller Rug. Nogle have vel gjort Forsøg med Graahavre, Kartufler, Hør og rød hollandsk Klever, men uden synderlig Nytte. Marsklandet ligger for det meste i den Sognet tilhørende Ængbølling- eller Ænger-Kog. Det hænger ved den søndre Ende sammen med Geesten og strekker sig lige til Soholm Aae. Hvad enhver deraf eyer er ligesaa bredt som hans Geestæand, men formedelst Aaens Krummelser af ulige Længde, have nogle 16 til 20, nogle 8 til 12, andre ikkun 3 til 4 Demanter. Enhver derforuden, som har Raad dertil, tilforhandler sig efterhaanden nogle Demanter Marskland i Størteverker, Kleister, og flere fremmede Koge, og bruge dem dels til Havresæd, dels til Græsning, dels til Høbiering. Men fordi de ligge sidt, og ofte besværes af Vandet, kunne de ikke, som andet Marskland, saaes med Roesæd, Hvede, Byg, Bønner og Erter. De formuende pleye aarlig at græsse og fede noget Hornqvæg, som de sælge om Høsten. Af Vildt falder her alene nogle Harer, Ræve, Agerhøns, Svaner, Vildgies, Vildænder, og flere slags Fugle. Af Skoven, som her i forrige Tider haver været, sees endnu Spor, men ellers er det meget rart at see et enkelt Træe, end ikke i Haverne og ved Husene. Folket er ikke heller for at plante dem, og tage

sig i Almindelighed intet til, som de ikke strax kan have Fordeel af. I Mangel af Træ, behielper man sig til Ildebrand med Tørv, de som ikke selv have Moser at grave i, maae med Bekostning, Tidspilde og andre Vanskeligheder hente dem vel 1 til 1½ Miil borte. Næsten hvert Huus forfærdiger, i sær om Vinteren, blaaestribede Bolstrere, her kaldede Betbühren, som de i stor Mængde sælge til omliggende Stæder, fornemmelig Tønder. Derforuden gjøre de Foer-Lærret, Sække og noget sribet uldent Tøy. Hørret tage de fra Flensborg, skjønt den gierne kunde voxe hiemme hos dem selv, hvilket vilde være dem en ulige større Fordeel. Sognets Bønder ere enten Kongelige eller Adelige; Hine høre enten til Tønder-Amt eller de forrige Domcapitels Fogderier Stedesand og Børhum, eller til det forrige Morkirken-Amt, eller til Kammergodset Fru Mettesland; Disse enten til Fresenhagen, eller til Lyytgenhorn, eller Klixbøllgaard og Vragaard. Dog ere de meest Friebønder og gjøre intet Hoverie. Imellem sig selv tale de gamle Fresisk, undtagen de i Holtzacker, hvis Sprog er Dansk, dog forrettes Gudstienesten paa Tydsk. Efter (322) gammel Beretning skal saavel her, som i Stedesand, have været en Kirke førend 1350. Hvad Helgen den har været indbiet til, vides nu ikke, dog findes her endnu St. Jørgens Billede til Hest, og den store Christoffer. Kirken er uden Taarn, og repareret i Aaret 1758. Herregaarden Fresenhagen har vel nogle Stolestader deri, med pleyer dog gemeenlig at søge Lek Kirke. Her findes en Liigsteen over en Frue von der Wisch, som 1675 har givet Sølvkalken til Kirken. Sex Lysestager ere efterhaanden givne af adskillige i Menigheden. Af tvende Alterklæder er det eene gammelt, det andet givet 1749 af Borgemester Matthias Tychsen udi Tønder. Paa Prædikestolen sees Aarstallet 1598. Klokken er støbt 1631 da Wolf Blomee var Amtmand, og Andreas Knisner Sognepræst. Denne Mand var først Capellan udi Lek i 10 Aar, stod siden her i Menigheden udi 57 Aar, og døde 1645 i sit 95 Aar. I Kirken er et Epitaphium over Præsten Lorentz Nicolai og et over Præsten Lorentz Carstens, hvis Portrait her og findes. Foruden Degnen, som tillige forestaaer Skolen i Kirkebyen, ere i de andre Byer 5 Skoleholdere, som betales om Vinteren for at læse for Ungdommen. Af Præsterne siden Reformationen vides: 1) NN. 2.) Andreas Knisner, døde 1645. 3) Hr Paul, 1645 til 1661. 4) Hr. Lorentz Nicolai til 1698. 5) Hr. Lorentz Carstens til 1746. 6) Hr. C. Carstens fra 1747, som 1768 har meddeelt en meget god Beskrivelse over sit Sogns Beskaffenhed.

- g) Kirkebyen skal i gamle Dage have været en Stad, og havt en Havn; her er endnu en liden Landtold. Der bliver og endnu aarlig holdet to Kram- og Qvæg-Markedet, det første to Dage for Christi Himmelfart, det andet to Dage efter Michaelis. Fra Fastetiden til Himmelfarts Dag, og fra Michelis til Advent holdes hver Tirsdag Heste- Qvæg- Svin- og Korn-Market. Sønden forbi Byen flyder Lek-Aae, som udspringer i Medelby Sogn og falder 2 Mile vesten for Lek ud i Søen. Midt i denne Aae har fordum staaet en Herregaard eller et Slot, kaldet Lekhus, hvis Rudera endnu ere (323) tilsyne. Agerlandet er for største Deel sandigt, men her og der en Fod under Sandet leerigt. Engene ere overalt af saa kaldet dansk Grøde. Agerne tilsaaes med Rug, Byg, Boghvede, og paa faa Steder Havre. Norden for Aaen tales Dansk, og Sønden for Frisisk, men Prædiken holdes paa Tydsk i den af store Qvaderstene opbygte ed Blye takte Kirke, som har et temmeligt Taarn, og nu staaer midt i Byen; skjønt den i meget gamle Tider skal have staaet allervesterst deri.
- h) Sognet menes at have sit Navn af de mange Kier og Moser, som findes paa Marken, hvoraf ogsaa hele Herredet kaldes Kier-Herred. Dog maaskee det kan og have sit Navn af en vis Karl, som først kan have bebygget Egnen, og maaske ligger begravet i Karlumhøj paa Byens Mark. Ladelund og Braderup Sogner have fordum været Annexer hertil, hvorom tilforn er talt. Vor berømte Etatsraad og Professor Andreas Höyer er fød her i Karlum, hvor hans Fader Johan Höyer var Præst. Af Karlum høre 2 Gaarde til det forrige

Domcapitels Amt, 4 til Lytgenhorn, 1 til Klixbøllgaard og 16 til Amtet; Af Tinningsted 1 til Hospitalet i Flensborg, 1 til Klixbøllgaard og 16 til Amtet. Flüh tilhører og Flensborg Hospital og (324) hele Sognet udgjør omtrent 18 Plove. I forrige Tider har ved Lekgaard været en Vandmølle, som nu er afbrudt. Paa Landeveyen fra Tønder til Lek, ved Lexgaard er en Broe, som underholdes af hele Herredet. Agerlandet er Geest, ar middelmaadig Godhed, og bærer Rug, Byg, Boghvede og noget Havre, men en stor Deel af Markerne bestaaer af Moser og Heder. Sonden for Karlum Bye, hos Landeveyen, har i de catholske Tider staaet et Capell, kaldet Jesu Blüthlein, hvoraf endnu findes Rudera. Nær derved paa Præstens Ager er for mange Aar siden opløyet en guul Mynt af en Dansk Krones Størrelse, hvilken Præsten for 4 Rdlr. Kiøbte af Finderen. Her tales Dansk, men prædikes vexelviis Dansk og Tydsk, dog holdes Sangen altid paa det sidstbemeldte Sprog. Kirken ligger for sig selv paa Marken, omtrent 600 Skridt sydvest fra Byen, hvor og Præsten boer. Man har en uvis Tradition, som siger at Karlum Kirke i ældgamle Tider har været den yderste Kirke paa det faste Land, og at Havet da har gaaet ind til Grændserne paa dette Sogn. De nu værende Bygning er af Muursteen, blytakt og foruden Taarn. Altertavlen er af Eegetræ, smuk malet, og 1661 bekostet af Herredsfoged Peter Sönniksen af Lergaard. Paa Alteret staae fire Messing-Lysestager, hvoraf de to ere 1654 forærede af Peter Petersen i Timmingstede. Prædikestolen er af 1758 og ikke smuk. I Choret er et smukt malet Epitaphium over Sognepræsten Andreas Höyer og Familie. I Kirken findes fire store Malerier, Christi Fødsel, hans Biergprædiken, Lidelsen og den yderste Dom. Under der første staaer en Mand og Kone afskildrede med Indskrift: Zu Gottes ehre hat diese vier Taffelen fetzen lassen Johan Höyer Rathsherr und Agatha Höyers in Copenhagen 1670. Paa Kirkegaarden ligger en Liigsteen over Carl Petersen i Lexgaard, som 1648 paa Humtrup Kirkegaard blev med en Kniv ihjelsluttet af Andreas Benzen i Kragbøll, da han vilde forsvare sin Morbroder. Morderen blev ey grebet førend 7 Aar derefter. Af Præsterne vides kun følgende: 1) Christian Nicolai 1578. 2) Andreas Höyer, døde 1666. 3) Hr. Claus Hinrich Claussen 1754. (325)

- i) Ladelund, Bramstedlund, Bramsted ere Kongelige, ligeledes Bestre undtagen to Gaarde som høre til Lytgenhorn. Boversted derimod staaer under Klixbøllgaard, skjønt Bønderne ey ere livegne, men frie Fæstebønder. I Boversted Bye skal tilforn have staaet en nu afbrudt Herregaard. Her tales Dansk, men prædikes Tydsk, undtagen mellemstunder paa Dansk for gamle Folk, og dem som ey forstaae Tydsk. Sacramenterne forrettes altid paa Tydsk, i hvilket Sprog her og synges. Catechisationen skeer derimod snart paa Dansk og snart paa Tydsk, ligesom det af Ungdommen best kan fattes. Kirken er efter et gammelt Documents Sigende opbygt 1404, og skal førend den Tid have været et Capell. Den er uden Taarn og andre Merkværdigheder. Præsternes Navne siden Reformationen ere følgende: 1) Petrus Johannis. 2) Johannes Klincker. 3) Petrus Kohlstorp. 4) Carsten Andreae 5) Christian Lundius. 6) Georg Marci. 7) Christian Höyer. 8.) Carl Höyer, forriges Søn. 9) Christian Höyer. 8) Carl Höyer, forriges Søn. 9 Christian Höyer, forriges Søn. 10 Philipp Ernst Lundius.
- j)
- k) Dette Sogn er omtrent én Miil lang og bred, samt det yderste i Kierherred mod Flensborg. I Boxlund skal tilforn have staaet en Herregaard. Ved Striksand findes endnu Rudera af et catholsk Capell, som nu er afbrudt, og deraf Kirken forøget med et Vaabenhuus. I Hver af Byerne holdes Skole om Vinteren, men i Medelbye læser Degnen ogsaa fra Paakse til St. Hans Dag. I dette Sogn er den berømte helmstadske Theolog, Dr. Georgius Calixtus fød, hvor hans Fader Peder Kallesen var Sognepræst. Kirken er bygt af utilhugne Kampestene,

følgelig uanseelig og derhos brystfældig. Paa dens vestre Ende er opsat et Taarn af Tavleverk, der vel ligesom Kirken er blytakt, men meget svagt. Paa dets Fløy staaer Aarstallet 1651. Altertavlen er opført 1630. Paa Prædikestolen læses endeel (326) bibelske Sprog paa Plattydsk, og neden paa Foden dette Chronodistichon: PræsiDe Petræo sonet aC pastore CaLIXto, hIC te sVggesyVs fnC pIe ChrIstew DIV. Anno 1581 C. P. A. K. P. P. C. I Kirken findes et stort Træ-Crucifix, et Mariebillede og endeel forældede, tildeels ubekiendte, Helgenes Billeder. Saa er her og endnu en Bør, hvorpaa man udi Pavedømmet har baaret Præsten om paa Marken i Procession for at velsigne Kornet. Ger sees og endnu en Steen-Urne, som en Døbesteen, hvori Vievandet tilforn har staaet. Sproget er her i Sognet Dansk.

VI. Widing-Herred.

Dette Herreds rette og gamle Navn er Horsbøll- rettere Horsby- eller Horsæbyherred, som det heder i Kong WALDEMAR II. Jordebog 1231 af det deri liggende Sogn Horsby, som nu skrives Horsbüll. Udi Herreds-Seglet bruges og en Hest ellers Hors til Vaaben. Naar dette gamle og Ægte Navn er blevet fortrængt af det nye, Winding-Herred, veed man ikke, ikke heller Anledningen til dette Navn. Dog maa man ey forblande det med Hvidingherred i Haderslev-Amt. Herreder er en liden Streg Land hos Vesterhavet, hvis Længde fra Norden til Sønden er noget mere end én Miil, og Bredden fra Østen til Vesten imod $\frac{3}{4}$ Miil. Mod Norden grændser det til Friderichs- og Nye-Rutebølls-Kog samt Floden Hvidaae; mod Østen til Gotteskog og Gotteskogs-Søe; mod Sønden til gamle og nye Christian-Albrechts-Kog, og mod Vesten til Vestersøen. Det var fordum en Øe og af større Omkreds end nu, men derimod kun forsynet med et nedrigt Dige mod smaae Oversvømmelser. I Aarene 1562 til 1566 blev det formedelst nye Gotteskogs Inddigning allerførst gjort landfast, saa at Søen ikke mere kunde gaae imellem dette (327) og Bokingherred; men endnu mere da Brunsodder-Kog 1615 og lille Emmelsbøll-Kog 1618 (andre sige 1592) bleve inddigede. Herredstinget holdes om Foraaret og Høsten efter den nordstrandske Landret. Jordbonden er i Almindelighed temmelig god, dog ikke nær saa frugtbar, som enten næstgrændsende Christian-Albrechts-Kog eller andre Marsklande, ja mange Dteder er endgang saa god som got Seestland, hvorfor man og her finder flere Fattige end andensteds. Landet har og kostbare Diger at underholde, i sær imod Vestersøen, dog ikke saa høye som udi Eydersted. Uddiget alene er 3045 Roder langt. Hvert attende Aar blive Sognene udi dette Herred anviste et andet Stykke af Digerne at vedligeholde. Men de tvende til Herredet hørende Koge Brunsodder- og lille Emmelsbøll-Kog, beholde stedse deres egen Andeel, og have i Forhold ikke saa stort et Stykke at vedligeholde, som det øvrige af Herredet. Sielsen gaaer der noget Aar fordi, at der jo behøves anseelige Reparationer paa Digerne, som i sær af det stærke anfaldende Iisbrud lide megen Skade. Paa Versterne nær ved Husene saaes her meget Sennep. Alle Jorder her i Herredet deles i 4 Klasser. Af den første Klasse svares aarlig for hvert Demat 1 Rdlr. 4 TZ af den anden 39 TZ af den tredje 25tz og af den fjerde ikkun 13 tz Lybsk. Men af hvert Demat i Brunsodder- lille Emmelsbøll- og Gottes-Kog, svares 24 tz mere for hver Klasse i Forhold af det lidet Dige, de have at underholde. Herredet, undtagen de nu nævnte Koge, udgjør 9687 Demater; Gotteskog, for saa vidt den hører her til Herredet 3322 Demater; Brunsodder-Kog, som har det beste Land i hele Herredet 571 Demater, og endelig lille Emmelsbøll-Kog 488 Demater. Alle Kogene have kun 661 Roder Dige, men det øvrige af Herredet 2384 Roder at vedligeholde. I Gotteskog er paa Landet alene en tynd Fure Marskland, hvorunder findes den saa kaldede Vindeklik, som skal bestaae af en død og ufrugtbar Jord. (328) Fordi der i

Gotteskog ere nogle ferske Søer og Strømme, saa leve, fornemmelig i Aventoft og Nykirke Sogn, mange af Fiskerie, samt af at samle Rør, som bruges til at tække med og at brænde, hvilket dog tager aarlig af, saa at Ildebranden bliver hver Aar dyrere. Herredet var 1240 dobbelt saa stort som nu, og har efter den Tid mistet mange Sogne, fornemmelig ud imod Vestersøen. 1314 gav Kong ERIK MENDEV en Befaling til dem af Horsbyherred, at de skulde giøre en nye Dam imellem Gaarden paa Sirlessen og Sigelsbool, eftersom enhvers egen Dam strekker sig derpaa, under 40 Marks Straf; Item at det Marked, som de hidindtil havde holdet i Nykerby (Nykirke) skulde holdes paa Dammen hvar Løverdag, og at der skulde holdes tre Tinge, et ved Enden paa Dammen, det andet i Siksboll, det tredje paa den anden Ende af Dammen, paa den venstre Side, hver Løverdag; Horsby-Ting skulde hver siette Dag holdes midt paa Dammen; De udi Bokingherred, som var pligtige at hielpe til samme Dams Istandsættelse, skulde arbeide dertil, ligesom de gjorde til Nydam, under Straf af 40 Mark Penninge, paa det at der kunde være frie Førsele igennem Kongens Lande, som Hvitfeld fortæller p. 376. 1359 die b. Ansgarii Episcopi have Consules cererique meliores Horsbyhæreth inhabitantes, totaqve Communitas icidem ved Eed forpligtet sig og sine Efterkommere til at tiene Kong WALDEMAR og hans Arvinger, samt adlyde hans Staller Waldemar Zappi eller hvem Kongen vilde sætte dem til Staller. Udi den store Vandflod 1615 den 1 December, blev en Kirke i Widingherret, samt 5 Veyrmøller af Vandet bortdrevne og 168 Mennesker druknede. Herredet har 3 Lehnsfogder og bestaaer af følgende 6 Kirkesogne: (329)

- 1) Æmmelsbøll Sogn (a). Emmelsbøll. Toftum. Sait. Ebbøll. Mark. Rotsbøll. Brevelsbøll i Gotteekog. 5 Huse i (330) Gotteskog. I alt bestaaer hele Sognet af 212 store og smaae Huse, og udgiør 38½ Plove, hver Plov berenet til 72 Demater 130 Roder Land. Desuden Toftum Gods 5 Plove, og 2 Veyrmøller.
- 2) Horsbøll Sogn (b). Gammel-Horsbøll. Nye-Hørsbøll. Didersbøll. Gaarde. Kleid-Ende. Toft-Ende. Vang. Vang Grynsmølle. Olshusum. Benninghusum. Hunverthusum. Sydseddersbøll.
- 3) Klanxbøll Sogn (c) Vester-Klanxbøll. Øster Klanxbøll. Syderhørn. Bombøll. Nordhøtn. Burg. I alt 68 H. (331)
- 4) Rodenæs Sogn (d). Dreisprung eller Brunsodde 3 H. Dam 4 H. Kixbøll 6 H. Syder-Kixbøll 4 H. Oldrup 10 Huse. Sneedige 5 H. Nydrop 18 H. Tevelum 5 H. Uphusum 21 H. Rikelsbøll 10 Huse. Markhuse 9 H. Nord-Dige 35 H. Nogle Huse i Friderichskog. Mettenwarff 1 Gaard. Sibbershusum 1 G. Krumhusum 1 G. Sieltoft 1 G. En Veyrmølle.
- 5) Nykirke Sogn (e) Hornborg. Bever. Syderdige. Store-Hasbøll. Lille-Hasbøll. Syder-Bevertoft. Bevertoft (331) Bevertoft-Siil. Fegetask. Hørn. Nordost-dige Hyltoft. Hatzerbøll-Hallig. Bundesgaard. Oshusum. Østerdige. Frersbøll 1 Huus. Nydam 1 H. begge i gamle Horsbøll-Herredskog. Nienhof 1 H. o Brunsodderkog. Segelsbøll 1 H. Feddersbøll 1 H. Damhusum 1 H. Groshallig 1 H. Nordmark 1 H. i Gotteskog. Fegetask Veyrmølle.
- 6) Aventoft Sogn (f). Aventoft. Rosenkrands. Hungerborg. Fiskerhusene. Nogle enkelte Huse og Gaarde i Ruttebøllekog. (333) Frismark-Gods. Foggebøll-Gods. I alt 70 Huse samt en Vandmølle.

- a) (329) Dette Sogn, som ogsaa undertiden kaldes Æmmersbøll, er det sydligste i Herredet og støder mod Vesten til Havet, mod Norden til Horsbøll og Nykirke Sogner, mod Østen til Gotteskog, og mod Sønden deels til gammel og nye Christians-Albrechts Kog, deels til det endnu uinddigede Forland mellem Salmsbøll og Sønderdige, hvorved for nogle Aar siden en ikke ubeqvem liden Søehavn er giort da den nye Sluse blev indlagt. Jorden er Marsk og kleigig, i sig elv mestendeels frugtbar, nar den bliver vel dyrket og gødet, og ikke for meget udsuet. De tvende første Byer ere maadelig store, de øvrige bestaae kun af 4 eller 5 Huse. De til dette Sogn hørende Diger ere: 1) Havdiget mod Vestersøen, som aarlig med store Bekostninger maa vedligeholdes, dog har Vandet ofte brudt ind og overskyllt ey alene Vidingherred, men og Gotteskog. Den sidste for dette Sogn skadelige Flod var 1721. 2) Hodbøll-Dige, skiller Gotteskog fra det øvrige af Herredet. 3) Middel Lille Kogs-Dige imellem Lille-Emmelsbøll-Kog og et Stykke af Gotteskog. 4) Mølle-Dige og 5) Øster-Dige mellem Lille-Emmelsbøll-Kog og Herredet. 6) Synder-Gotteskogs-Dige mellem Lille-Emmelsbøll-Kog og nye Christian-Albrechts-Kog. 8) Synderdige, mellem Herredet og det for omtalte uinddigede Forland. I de fleste Plove, som dette Sogn indeholder, befinder sig adskillige Participanter, som contribuere efter det Tal af Demater, som de besidde. I Emmelsbøll er en Kroe, som forpagtes bort paa visse Aar. Vandledningen, som fører Vandet fra Gotteskog igiennem dette Sogn indtil Synderdige og den der anlagte Sluse, har forvoldet at 9 Broer ere giorte, hvilke ere bygt og vedligeholdes paa Kogs-Bekostning. Hovedskolen o Emmelsbøll forestaaes af Degnen, men de øvrige tre, som med Amtmandens og Provstens Tilladelse for Veyens Længde ere anlagte i Toftum, paa Hodbøl-Dige og Synder-Gotteskogs-Dige ere alene Vinter-Skoler. Det herskende Sprog er det Fresiske, men det Tydske (330) bruges bestandig i Skolen og Kirken. Kirken er 1768 formedelst Brystfældighed afbrudt og fra Grunden nye opbygt. At den gamle Kirke har været bygt førend Reformationen, sluttes af de deri fundne Helgenbillede. Klokken er omstøbt 1728. Kirkens aarlige Indkomst er 97 Mark og 9 Skilling Lybsk.
- b) Dette Sogn, som tilforn heed Horsby, har givet hele Herreder sit gamle Navn, og grændser til Vesterhavet. Byerne bestaae kun af 4 til 5 Huse. Kirken er fra de catholske Tider, og har formodentlig havt Navn af St. Sebastian. Paa Altertavlen, som er gammel og forfalden, staaer bemeldte Helgenbillede, saaledes som han bliver giennemskudt med Pile. I midten sees Maria at blive kronet i Himmelen og ved høyre Side staaer Paven med et Sverd og en Nøgel. Over en af Kirkedørrene findes et elendigt Malerie, forestillende Opstandelsen og Dommen, samt Dievelen førende paa en Karre en gammel Kierling, med et Glas for Munden og en Kande i Haanden, til Helvede. Bygningen er kun maadelig men ziret med et lidet Taarn som for nogle og fyrretyve Aar siden af nyt er opbygt. Sproget er her Fresisk.
- c) Sognet grændser mod Vesten til Havet, og bliver beskyttet ved et Havdige. Her er det ordentlige Færgested og den nærmeste Vey over Vandet fra det faste Land til Øen Sildt. Vinteren over ligger Færgen stille, men fra Petri til (331) Mortensdag gaar den bestandig frem og tilbage. Kirken og Præstegaarden ligger i Vester-Klanxbøll, og i Øster-Klanxbøll er et Vertshuus for Reisende. Kirken er som Menigheden, gandske liden, og har ved den syndre Side et Klokkehuus med en liden Klokke.
- d) Jordbonden i dette Sogn er deels god og fed, deels ikkun middelmaadig og slet. De faae Huse i Rickelsbøll ere en overbleven Levning af det i Vandfloden 1634 undergangne Kirkesogn af samme Navn. I dette Sogn ligger Brunsodder-Kog, som

1511 fuldkommen er blevet indtaget til Sognets østre Side. Kirken er af en gammeldags Bygning, og fra de catolske Tider. Den indeholder intet mærkværdigt, undtagen Fonten, som før har staaet i Rickelsbøll Kirke, som undergik i den store Vandflod 1634. For omtrent 20 Aar siden har forrige Raadmand her i Sognet, Lytge Edlefsen, i sit Testament givet en Capital af 900 Mark Lybsk til Sognets Fattige, og 100 Mark Lybsk til Kirken, som efter Testators Villie fornemmelig skulle anvendes til Alterets Udziring. De paa Nord-Dige opbygte Huse, blive for det meste beboede af Daglønnere.

- e) Dette Sogn ligger egentlig i Gotteskog og har sit Navn af Kirken, som vel er den ældste i Gotteskog, men dog den yngste i Herredet, da den kun skal være et par hundrede Aar gammel. Men at Sognet allerede 1314 har havt dette Navn, sees af den i Herredets almindelige Beskrivelse anførte kongelige Befaling, at det tilforn i Nykerby holdte Market skulde forflyttes til Dammen. Imellem Bundesgaard og Hatzerbøllhallig ligger en fersk (332) Søe, som har sit Udløb til Hoved-Vandledningen fra Gotteskog. Foruden Hovedstolen ved Kirken, som underholdes af hele Sognet, ere her tvende mindre Skoler, den ene oprettet af Beboerne i Store- og Lille Hasbøll, den anden af dem i Horn, Nordostdige og Bevertoft-Siil. Et Stykke Vesten fra Kirken staaer i Herreder et Huus, som pleier at kaldes Capellet, og i de catholske Tider skal være blevet brugt til Capell eller Kirke, da der paa det Sted, hvor Kirken nu staaer, skal have været et Fangehuus. Kirken har et lidet Taarn, men er ellers uden Zirater.
- f) Dette Sogn grændser til Hvidaae, samt Høyer- og Tønder-Herreder. Det ligger i den saa kaldte Herskabelige Gotteskog, noget fra det gamle Dige, som skiller Grevskabet Schackenborg og Gotteskog fra hverandre. Rosenkrands Bye, hvori er en Skole, ligger omtrent 1 Miil fra Kirkebyen ved Rutebøll. En halv Miil Vesten fra Aventoft ligger tet ved hinanden 4 Broer, hvilke man kalder Lukket (die Vorladen) for Gotteskog, hvoraf den største har tvende store Døre paa hver Side, som kunne lukkes op og i, og have den Nytte, at Vandet af Gotteskog kan derigennem udløbe og Herredets Indvaanere segle til Staden. Grunden til Aventoft er Geest, men til Rosenskrands godt Marskland. Indvaanernes hovednæring er Fiskeriet i Søer og Strømme, samt Haandarbeide ved Diger og Dæmninger, naar de om Vinteren tage skade af høye Vande og Stormvinde. I Kirkebyen holdes Skole af Degnen. Kirken er kun liden og kuldet, men temmelig smuk og vel vedligeholdt. Der er anlagt paa en Høy Bakke, og formodes (333) at være bygt ved Inddigningen af Gotteskog, efterdi Aarstallet 1568 fandtes paa den gamle Prædikestoel, som 1768 blev afbrudt og en anden forfærdiget i Steden. Her findes endnu St. Georgii Billede til Hest, hvoraf man slutter, at Kirken i Pavedømmet har været indviet til denne Helgen, og baaret Navn efter ham. Her sees og et Epitaphium over forrige fyrstelige Landfoged Jacob Preuss, som boede paa Foggebøll.

VII. Bøking-Herred.

Dette Navn skrives og i gamle Skrifter Bøgingherred, men paa plattysk Bøckingharde. Nogle kalde det ogsaa Mohrharde af det derudi liggende Risum-Mohr, med hvilket Navn i sær de 4 Geest-Sogne, Nybøll, Deetzbøll, Lindholm og Risum kaldes, af Aarsag fordi her i Jordbonden findes endeel Mohr eller Mose. Herredet har tilforn været en Øe, og omgivet med et lavt Dige. Siden er det ved et Dige sammenføyet med Klixbøll, og i Aarene 1562 til 1564 gjort landfast med Widing-Herred: Det hænger ikke sammen, med adskillige Deelev deraf

skilles formedelst de mellemliggende octroyerede Koge fra de øvrige, hvorfor man ikke heller kan bestemme dets Længde og Brede. Det ligger i Nord og Nordvest fra Bredsted, og Vesten for Kierherred. Den Krig som Indbyggerne førte med Kong WALDEMAR IV. er bekjendt nok af Hvitfeldt og andre Skribenter. Jorden er meget frugtbar paa Rug, Hvede, Byg og andre Producter, og bestaaer af Geest og Marskland. Geesten bestaaer af de fire ovennævnte Sogne, og kaldes ogsaa Kornkog, fordi den stedse bliver besaaet og staaer under Digebaandet. Marsklandet har tilforn været Øer, hvorpaa nu findes de 3 Kirker: Faretoft, Gagebøll (334) og Glamsbøll. Herrenkog, som bestaaer af 1635 Demater meget sidt liggende Land, bruges til Eng, og har hverken Dige eller Vandledning at vedligeholde. Den er ubeboet, og dens Jordbund bestaaer til deels af en sandig Jord, som undertiden har en Skorpe af Mose- eller Kley-Jord. Den hører til Bøking-Herred, ligger syden for Maasbøll og Risum, bliver mange steder giennemskaaret af Botslotter-Søe, og oversvømmes ved heftige Regne og vaade Sommere. Om Efterhøsten og Vinteren staaer hele Kogen under Vand, og seer da ud som en Søe. Inddigelsen af denne Kog, som tilforn førte Navn af nye Maasbøller-Kog, blev 1640 fuldendet. Waygaarder-Kog ligger østen for Botslot-Kog og Blumen-Kog, og staaer under Herredet, nogle faae Jorder undtagne, som umiddelbar staae under Ober-Retten. Ligeledes hører den største Deel af Kohlendammer-Kog her til Herredet. Denne Kog deles i den gamle og nye; hvoraf hiin indeholder 4804 Demater 18 5/8 Roder, og denne 395 Demater 119 1/2 Roder. Af Gotteskog hører her til Herredet et Stykke af 2964 1/2 Demater. Fordum hørte og 312 Demater af Størteverker- eller Trollbøller-Kog her til Herredet, men dette Stykke Land blev 1745 udslettet af Herreders Jordebog, og har siden staaet under Kierherred, tilligemed det øvrige af Kogen. I ældgamle Tider, i sær 1240 var dette Herred dobbelt saa stort som nu, men er ved Vandfloder og Oversvømmelser meget formindsket. For nærværende Tid bestaaer det af følgende 7 Kirkesogne:

- 1) Nybøll Sogn (a). Nybøll. Lnegstoft. Syderende. Nogle Huse i Gotteskog. Ulbøll. Gath. 15 Huse af næstliggende (335) Koge, som frivillig holde sig til Sognet. 4 Møller ved Nybøll, og 1 ved Ulbøll. I alt omtrent 400 Huse. (336)
- 2) Deetzbøll Sogn (b). Deetzbøll. Gammel-Christannalbrechts-Kog. Ny Christianalbrechts-Kog. Kleyseer-Kog. (337)
- 3) Lindholm Sogn (c) Lindholm. Klokriis. Broweg 2 Huse. Kremperhaus 7 Huse. I alt 41 23/48 Plove, eller 256 Huse og noget over 1000 Mennesker. (338)
- 4) Risum Sogn (d) Nord-Risum. Syd-Risum. Maasbøll. Syd-Veigaard. Nord-Veigaard. To Veyermøller. Den ubeboede Herrenkog. (339)
- 5) Faretoft Sogn (e) Gabriels-Warff. Folts-Warff. Ost-Jacobs-Warff. Tedens-Warff. Rikarts-Warff. Iannens-Warff. Lytje-Jensens-Warff. Bahn-Warff. Meyers-Warff. (340) Vester-Skinkel-Dige. Middel-Skinkel-Dige. Øster-Skinkel-Dige. Hollænder-Dige. Store Botslot Gods. Lille Botslot Gods. Kønigsteinske Botslot Gods. En kongelig Veyermølle. En privat Grynsmølle. (341)
- 6) Dagebøll Sogn (f) bestaaende af 11 Warffer, hvorpaa 116 Huse. Desuden Kønigstein-Gaard. Varenhof-Gaard. (342) To Indbyggerne tilhørende Gaarde. To Huse paa Havdiget. Nogle Huse i Kleyseer-Kog. To Krohuse. En Veyermølle. (343)
- 7) Galmsbøll Sogn (g) bestaaer med Præste- og Degneboligen af 68 Huse og 239 Mennesker.

- a) (334) Navnet skrives paa Stedet Niebull, og kaldes saa, fordi det er nyt anlagt mod et andet nærliggende Sted, som menes at være Deetzbøll. Sognet (335) ligger 2 Mile for Tønder og siges i gamle Tider at have været Annex til Lindholm. Kirkebyen er temmelig stor, næsten anlagt med Gader, og udgjør med det nær hos liggende Deetzbøll en ret anseelig Landsbye. Husene ere af Brandmuur, liggende i Længden til begge Sider af Gaden eller Veyen, som løber der igiennem. Af dens fire Møller høre de tre Selveiere til, og den fierte Kongen. Langstoft er en ret smuk og nærsom Bye, bestaaende af omtrent 23 Huse, og hat efter Danckwerths Mening sit Navn af en Lang Tofte; men rettere, efterdi Stedet i meget gamle Documenter kaldes Landgsunttoft af en Tofte liggende hos et Sund, som da maa have været til, og hedet Lange-Sund. Det har fordum været et Sogn for sig selv, og have sin egen Kirke; men undergik for den største Deel i den store Oversvømmelse, hvorefter det overblevne er bleven lagt til Nybøll Sogn, Kirken afbrudt og anvendt til Nybøll-Kirkes Udvidelse, ja nogle af Eegebielkerne skal endnu findes i Præstegaarden. Man viser endnu tydelige Spor af Kirken og Kirkegaarden, og man her endnu i Byer adskillige Steenkar at vande Fæet af, som fordum have været de Dødes Steenkister. Denne Bye fortienner at anmærkes, formedelst den Krig, som Kong WALDEMAR IV. der førte mod Herredets Indbyggere, og det derpaa fulgte Fordrag, dat. Langsunttoft, Søndagen for Laurentii 1344. Synderende er egentlig den sydligste Ende af Langstoft, og bestaaer af 5 Huse. Husene i Gotteskog have vel nogle Fordele af Fiskerie og andet, men derhos den Uleilighed, at de om Vinteren ere omflødte med Vand. Ulbøll kaldes af Danckwerth Wolfsboll og bestaaer af flere end 40 Huse; Møllen hører Kammeret til. Gath ligger paa Landeveyen fra Nybøll til Tønder eller Flensborg, og har nogle og tyve Huse. Sognet bestaaer i alt af 1500 Siele, og har 2 Præster, samt 5 Skoler, hvoraf den anselige Hovedskole i Kirkebyen forestaaes af Degnen, som tillige er Organist. Kirken er 1729 nye opbyggt, dels paa sin egen, dels paa Menighedens Bekostning, (336) hvortil Kong FRIDERICH IV gav 500 Bielker, som vare strandede ved Sildt. Den er temmelig stor og har 7 til 800 Kirkestole, samt en Hvelving af Bræder, et got Orgelverk, et smukt Alter, og en ret anseelig Prædikestol. I Stedet for Taarn har Kirken paa den vestre Ende en liden Spidse, i hvis Fløy sees Kong FRIDERICH IV. Navn og Aarstal. Heri hænger en liden Klokke, og en større i det tæt derved staaende Klokkehuus. Over den syndre Kirkedør er indmuret en Steen, med da værende Amtmand Geheime-Raad von Holsteins Navn og fulde Titel. Sognets Jordbond bestaaer af Geest, Marsk, Ulbøll og Feddersbøll, som fordum have havt et lidet Dige om sig, da den øvrige Egn bestod af Øer, frembringer et got Forraade af Rug, Byg og Havre. Saa stor Overflødighed som her tilforn har været paa Skov og Mose, saa betydelig er nu Mangelen paa begge Deelee. Efter Heimreichs Beretning (Nordfr. Chron. P. 42) har Skoven her hedet der düstere Damswald, som i en stor Oversvømmelse er bleven begravet under Mosen. Man finder endnu aarlig, saavel i Gotteskog under Kleyen, som paa Marken under Mosen, hele Eegetræer liggende med Rødderne mod Sydvest og Nordvest. Her haves og i endeel Huse endnu meget Eegetræe, som skal være af denne Skov. Men af Tørve-Mosen er her lidet mere end det blotte Navn tilovers. Dette Sogn er det første i Vestermohr.
- b) Dette Sogn er det andet i Vestermohr, og fortienner, tilligemed de tre andre Sogne i Risum-Mohr, med rette Navn af Kornkog, da Markerne Aar ud og Aar ind uden Hvile bruges til Kornavl, dog maa de hvert andet Aar vel giødes, og Udsæden omvexles. Rug, graa Havre, og Byg voxer best paa den Side til Byen, hvor Grunden ikke er Mose, men sandtagtig. Man har og paa nogen Tid, med god Fordeel, gjort Forsøg med

Kartufler. Sognet grændser umiddelbar og i en Art af Fællig til Nybøll Sogn, (337) ligger ud med de saa kaldte Detzbøll-Mohr og Maasbøll-Diger, som før have været Havdiger mod Vesterhavet, men nu ere Middel- eller Indlands-Diger, siden de have faaet de tre octroyerede Koge, gammel- og nye Christianalbrfechts-Kog, og Kleyseer-Kog, bestaaende af nogle tusende Demater, liggende uden for sig. Byen ligger mod Vesten til Marsken, men mod Østen til Geesten. Ved Udgravning findes her og der 5 eller 6 Fods Dybde omslagne Træstammer, liggende fra Sonden til Norden, hvilket tydeligt viser at her i gamle Tider har været Skov. Kirken er en gammel sterk Bygning, med et Taarn, dog uden Spiir. 1751 blev den repareret og blytakt, samt Choret i Længden og Breden udvidet. U Taarnet hænger en stor og en liden Klokke, hvoraf den eene er omstøbt 1751. Præsternes Navne findes paa en Tavle i Kirken saaledes: A) For Reformationen: 1) Hr. Jacob. 2) Claus Matzen. 3) Jacob Stofs. Lutherske Diaconi. Hr. Enhold og Hr. Mangens. B) Efter Reformationen: 1) Johann Jensen 1523. 2) Hr. Henrich. 3) Andreas Johansen 1548, 4) Hr. Arend. 5) Johan Ipsen 1562, 6) Hr. Schildroth. 7) Michael Becker 1583 8) Simon Nicolai 1586 kom 1590 til Hattsted. 9) Jochim Bolte. 10) Detlef Johannis 1591, afstod 1645 af Alderdom Tienesten, som han havde forestaaet udi 54 Aar. 11) Adam Dalichius 1645. 12) Peret Dalichius, den forrige Søn 1690. 13.) Peter Christian Petrejus 1691 til 1719. 14) Peter Petrejus, forrige Søn 1720 til 1734. 15) Johan Reinhold Prætorius 1736 til 1755. 16) Johan Henrich Nasser 1755.

- c) Lindholm Sogn er det første i Østermohr og ligger mod Norden deri. Kirkebyen deles i søndre og nørre Lindholm, og har i Midten en sandig og ophøyet fast Grund, kaldet Holm, som i gamle Tider, førend Egnen blev (338) inddiget, skal have været en Klippe eller Sandbanke. Samme er nu det højeste Sted i Risum-Mohr, hvor det beste og klareste Vand findes. Husene skal være bygte paa et gammelt Dige og ligge hos hinanden i en aflang Runddeel. Klokriis deles i store og lille Klokriis; de fleste Bønder i Byen høre under Amtet, 16 Huse under Klixbøllgaard, de øvrige 4 Huse regnes til sw 8 Kierherreds frie Plove og staae under Landretten i Slesvig. Sognet holdes for det ældste Risum-Mohr, hvorfor og Herredets Rettersted er her. Kirken, som skal have hedt St. Michaelis Kirke, er bygt i Pavedømmet, men i de nyere Tider forbedret og udvidet efter Menighedens Tilvert. Den er uden Taarn og andre Merkværdigheder. Dog er Klokken som hænger i et Klokkehus ved den søndre Side, en Antiquitet 300 Aar gammel. Den er støbt 1475 af Henrik Kleighe, og viser paa to Steder en Figur som et Vaaben, med to Sverd over Kors. Man læser derpaa denne Munkeskrift: Maria ik hete. De van Stuntebil hebbet mi late ghere. Anno Domini MCCCCCLXXV. Rundt om sees disse Helgenes Billeder og Navne: S. Margaretha. Dorothea Agneta. Gardtud. Barbare. Vrsulla. Anna. Maria. Catharina. S. Johannes. Jacobus. Matias. Bartolomeus. Marcus. Petrus. Paulus. Andreas. Pancratius og i Midten Christus paa Korset. I den nederste Omkreds, som er over 6 Alne viid og 8 Tommer tyk, læses dette: Do ick gegaten wart, do was Laurens Leuenssen vaghet auer den Strant, Her Lubbert Haienssen, Her Backe, Her Detleff, Her Johan Offen, Melf Nompnesen, Diederick Abbens, Boye Nompnesen, Bo Pabensen, Heneick Jan, vnde Hienerick Kleighe de mi ghegaten hat, Gott si em gnedich. Her i Sognet voxer en stor Mængde Senep.
- d) Sognet skal have sit Navn af de her forud voxende Riis, og er det sydligste i Østermohr. Vesten for Byen og Kirken skal i gammel Tid have staaet anseelig Skov, som af en i Vandfloden sønden fra tilflydende Mose er (339) undertrykt og forvandlet til en Tørvemose, hvor Indbyggerne endnu finde mange og store Træstykker og

Stammer. Herrenkog, som og kaldes Amtmands Kog, ligger imellem Risum og Veygaard. I Nordrisum er en Kroe, og ligeledes en i Maasbøll. I Sognet ere fir Skoler, hvoraf den fornemste holdes i Kirkebyen. Kirken holdes for en af de ældste i Amtet, og har været indviet til St. Sebastian. Den skal først have steet i Herrenkog, men er formedelst Vandets sterke Sammenløb blevet flyttet derfra op paa Marken, vesten for Byen. Den er kuldet og uden Merkværdigheder. Klokken, som hænger ved dens søndre Side i et Klokkehuus, er 1733 støbt af Johan Henrik Armowitz i Husum. Derpaa staae Kong CHRISTIAN VI Amtmand Frid. Wilh. Von Holsteins, Provst Johan Henr. Schraders, Præsten Joh. Boetii og Kirkeværgernes Navne. Paa den østre Side deraf ere indsatte tre Stykker af Kong FRIDERICH IV. danske Kroner.

- e) Dette Sogn er egentlig en Kog, som i Aarene 1686 til 1688 blev gjort til fast Land, og med et Havdige bedækket mod Havets Indbrud. 1689 erholdt Indbyggerne en meget indskrænket Octroy, hvilken de igien have mistet. Grændserne af denne Kog ere mod Sonden og Vesten Vesterhavet, mod Østen Blumenkog, mod Norden Botslotterkog. Den er 1142 Demater stort, men har et svært Dige, som er saa stort at 10 Alne kommer paa en Demat. Uddiget alene er 1223 Roder. Dette Dige har lidet Forland, hvoraf kommer at Jorden let gaaer bort ved Floden, og at Beboerne og Landsbyerne have saa megen Møye og Bekostning med at holde det i Stand. Warfferne ere giorte og opkastede af de Folk, som først have givet sig herhid at boe, og bragte til saadan Høyde at de kunne være sikke for det salte Vand, endskiønt de endda laae i Søen. Hvert Warff har sit (340) Navn af den, som har bygget det første Huus derpaa. Men Diges-Husene ere efterhaanden blevne opbygte, ligesom Digerne ere blevne færdige, og have Navn af de Diger som de staae paa. Hvoraf Digerne have deres Navne er nu ubekjendte, undtagen Hollænder-Dige, som saa heder af de Hollændere, der først have slaget det over Borslot. Paa Meyerswarff og Lytje-Jensens-Warff ere Kroehuse. Her er alene en Hovedskole paa de Warffer, som ligge længst fra Kirken. Sognet staaer under Bøklingsherreds Raad, og Tinget holdes to gange om Aaret i Nybøll. Dommerne som sidde i Retten ere 12 Herreds bønder, som kaldes Raadmænd. Lovbogen, som her gielder, er den nordstrandske Landret. I Genseende til Jordens Beskaffenhed, er her lutter feed Marskgrund. Producterne ere Rapsaat, Hvede, Bønner, Erter, Byg, Havre, Hornfæ, Faar, Fies og andet Fiedrefæ. Agerbruget er her indrettet paa følgende Maade: Marken er inddeelt og afgravet i Fenner; Naar en Fenne, eller et Stykke omgrøftet Græsland første gang er pløyet, saaes deri gemeenlig Rapsaat. Naar Høsten er forbi pløyes den to gange og besaaes med Vinterbyg. Slaar dette feyl, bliver om Foraaret saaet Mertzbyg, men om dette ikke lykkes da Sommerbyg. I det tredje Aar saaea atter Sommerbyg, i der fjerde Aar Havre, og i det femte Bønner og Erter. I det siette Aar bliver intet saaet, men Jorden om Sommeren ni gange pløyet og én gang gødet. Hvorefter atter saaes Rapsaat, derefter Hvede eller Vinterbyg o. s. f. Engbonden bruges 2 Aar til Græsning, men det tredje til Høslet. Hornfæet bliver deels her tillagt, deels kiøbt i de nærmeste Egne og her feedet græsset. Botslotter-Søe, et stille Vand, ligger i dette Sogn, hvorfra gaaer en Strøm, som udfører det ferske Vand i Vesterhavet. I Søerne fanges Karudser, Giedder, Aborrer, (341) Aal og flere slags Fiske. Jagten, som bestaaer af Harer, Agerhøns, Røve og andet smaat Vildt, hører Amtmanden til. Sognet deles i Nørre- og Søndre-Faretofter-Kog, hvoraf den første er meget liden mod den sidste, hvorimod Beboerne eye 303 Demater 81 19/24 Roder Land i Botslotter-Kog, som deraf kaldes Faretofter-Bottslot. Kirken har i Pavedømmet hedet St. Laurentii Kirke, hvilken Helgens Billede endnu sees i Seglet. Kirken, som den nu staaer, er af nye opbyggt 1703, hvilket Aarstal findes paa den vestre Side. Den

er ganske regulair bygt, men uden Taarn eller Hvelving, og staaer ved Gabriels-Warff, paa et Varff for sig selv. Klokken, som hænger i et Træhuus ved den sydøstlige Side, er støbt 1660, da Boetius Petersen var Sognepræst.

- f) Dette Sogn var fordum en Hallig eller liden omflødt Øe, hvis Vestredeel de Gamle kaldte Vestermarsk, men den østre Dagebøll. Indvaanerne erholdt 1700 en fordeelagtig Octroy, saavel til deres Lands Indslutning i en Kog, som og til et større Districts Inddigning. Hvorefter Landet blev indtaget fra Søen og rundt omkring med et Digverk forsynet, som kom i Stand 1704 og er henved $\frac{3}{4}$ Miil langt. 1727 blev dette Sogn ved Kleyseer-Kogs Inddigning landfast. Efter den Tid har Landet dog lidt tre Oversvømmelser. Det er i alt 1005 Demater og bestaaer for den største Deel af det beste Marskland. En ringe Deel deraf, som førend Inddigelsen laae Havet nærmest, er uduelig til Pløying, men desto bedre til Græsning. Paa hvert Warff er fra 10 til 20 Huse med tilhørende Kaalhaver og 1 eller 2 Vandgrave, som her kaldes Fetungen. De fire ovenanførte Gaarde ligge ved den eene Ende af Kogen, ere begavede med skønne Privilegier, og have hver fra 70 til 120 Demater Land. Sproget er en Dialect af det Fresiske, som dog er noget forskiellig fra alle øvrige Mundarter af dette Sprog. De fra første Færd værende 705 Demater staae under Amtets Jurisdiction, det øvrige har efter Octroyen, dat. Gottorf den 26 Sept. 1700, faaet Jurisdiction over Tilvexten af deres Land, imod at svare det (342) dem tilfaldende Quantum af Bøkingherreds Gield; og altsaa er her en særdeles Kogsret. Af de 705 Demater svares Contributionen, saavel som de overordentlige Paalæg, til Landskriveren i Tønder, men af de øvrige 300 Demater umiddelbar til den kongel. Casse i Rendsborg. De Participanter, som i denne Kog eye over 70 Demater, udøve Jus Patronatus til Kirken; de forvalte tillige Politien og have Opsigt over Diger og Dæmninger. Men dog høre Præsten, Degnen og Sognefolkene i Consistorial-Sager under Consistorial-Retten i Tønder, og Kirken bliver aarlig visiteret af Provsten. Qvindekønnet klæder sig paa gammel hollandsk Maneer. Efter at Tilvexten og det saa kaldede Opslik af Land uden for Faretoft har gjort Farten derfra umuelig eller i det ringeste ubeqvem, gaaer imellem Dagebøll og Viek paa Føhr jævnlig en Færge, som overbringer Folk og andre Ting, samt hvad Posten medfører. Føringer-Postbudet boer gemeenlig her, som bærer Brevene til og fra Husum to gange om Ugen. Det merkeligste her findes i Naturhistorien, er en her hiemmehørende grøn Urt eller Græsvejt, som voxer paa en hertil stødende ubeboet Hallig eller Holm Nordmarck, og paa Galmsbøll-Forland. Den kaldes her Suden og er for Mennesker en velsmagende og sund Spise. Den staaer buskeviis iblant der almindelige Græs, og bliver ved Pindsetider, naar den er en Tomme lang, med en Kniv afskaaret i Roden, da den laves og smager ligesom Kaal. Som noget besynderligt kan man og ansee det her værende Saltverk, hvormed Indbyggerne i gammel Tid meest har nærret sig, men nu omstunder fast har ophørt, deels for Mangel af Lyst dertil, deels for Brændsels Kostbarhed, og endelig fordi det nu ikke er saa giftigt som før. Sognets Uddige ellene er 1763 Roder 3 Fødder. I Dagebøll har tilforn staaet et til St. Dionysii Ære opbyggt Capell, og endnu sees i Sognets Signet denne Helgens Billede, bærende sit Hoved under Armen. I den nye Kirke, som blev bygt 1731 er intet af det gamle bleven beholdt, undtagen en meget gammel Sølvkalk (343) med Navnet JHESVS i Munkebogstaver. Kirken er 15 Fag stor, lys og smuk, men et fladt Loft, hvorpaa Passions-Historien er afmalet. Paa en Tavle findes Præsternes Navne siden Reformationen saaledes anførte: 1) Hr. Johannes. 2) Hr. Michael Pistorius 1580. 3) Hr. Petrus Richardi, var Præst hertil i merte end 50 Aar, og levede endnu 1643. 4) Boetus Martini, døde 1668. 5) Hr. Laurentius Ewald, døde 1698 den 12

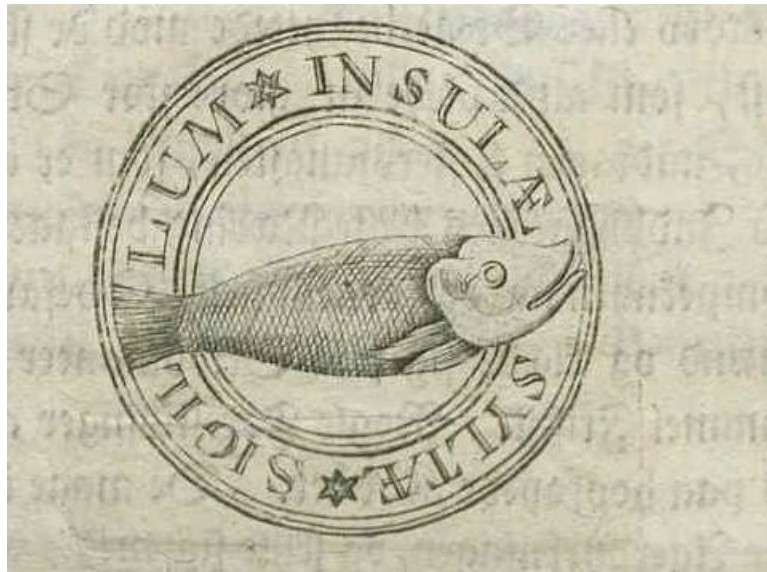
Nov. 6) Hr Laurentius Müller, døde 1727 den 22 October. 7 Hr. Andreas Ewald, døde 1741 den 14 Martii. 8) Hr. Laurentius Brodersen. 9) Hr. Johan Petersen. Over Skriftestolen er et smukt Epitaphium over Hr. Laurentz Ewald og Hr. Laurentz Müller, hvilken sidste skienkede 800 Mark Lybsk til den nye Kirkes Bygning. Paa en anden Veg staaer en af Sognepræsternes Portraiter i fuldkommen Legems- Størrelse.

- g) Dette Sogn ligger 3 Mile fra Tønder paa den yderste Søeside af Bøkingherred. Det skal have sit Navn af St. Gallus, hvilken Helgen det fører i sit Segl, og hvis Billede det endnu sees paa et lidet Orlogs-Skib, som har været ophængt i den gamle Kirke. Man finder dog undertiden Navnet skrevet Galemsbil. Sognet ligger paa et Warff eller opkastet rund Bakke, lige ved det svellende Hav, hvorføre og Indbyggere maae underholde og beskytte Pæle og Tømmer mod Vandets Magt, hvilket aarlig foraarsager Indbyggerne utroelige Bekostninger og næsten gandske forarmer dem. Mod den østre og søndre Side er det næsten landfast, endskiønt begge Sider fast aarlig mere og mere bortskylles, saa det er at befrygte at dette Sogn i kort Tid kan blive afskaaret. Imidlertid, saalænge det endnu seer saaledes ud, kan man kalde det en Halvø; thi omendskiønt det nye Christianalbrechts-Kog liggende Forland ofte i Stormveyr af høye Flode bliver overskyldet, saa at Sognet er omgivet med Søen, er det dog kun et Tilfælde, som skeer (344) nu og da. Man kan og over en Dæmning gaae og kiøre fra Galmsbøll til der faste Land. Vel har Indbyggerne forhvervet sig en fordeelagtig Octroy paa Kogs Privilegier, dat. Den 20 Sept. 1700, dog have de endnu ikke kundet afstedkomme Inddigninger, endskiønt Tilvexten af Land, hvorpaa de avle endeel Høe, er merkelig forhøyer og forbedret. Men skulde det engang skee, som er at ønske og haabe, at denne Jord ved et Dige blev befriet fra Søen, vilde det baade i Henseende til Grunden og Privilegierne blive en fortreffelig Kog. Ved Galmsbøll ligge fire ubeboede Halliger: Nordtoft strax vesten for Sognet mister ved Vestehavets Indbrud aarlig noget af sin Størrelse og bruges ikkun til lidt Høeavling; Tefkebøll er to Halliger imellem nye Interessenterne betale aarlig 24 Rd. Til Landskriveren i Tønder for tilladelse at betiene sig af dem; Nordmark, mellem Galmsbøll og Dagebøll, forpagtes hvert siette Aar bort af det Kongl. Kammer. De øvrige smaae Øer, som ere anførte paa Meters Kort (Dansk. P. 87.) ere nu ikke mere til, men deels bedækkede af Slikkets Tilvext, deels inddigede i Christianalbrechts- og Kleyseer-Koge, deels og bortskyllede af Havet. Mandfolket klæder sig her som Søefarende. Fruentimmeret bruger, som sædvanligt Halligerne, korte Kioler, smaae forede Brystduge, Konerne have paa Hovedet sorte eller brune Huer med en hviid Strimmel under, men Pigerne brune Huer uden Strimmel. Hvad Næringsmidler angaaer, da maa man her kiøbe alting for rede Penge, Melk, Smør og Ost undtagne. Fruentimmerne fortjene Penge ved at spinde og væve for de nærmeste Steder, og Mandfolkene med Søefart. Dog have endeel noget Land og Jordbrug, som ligger østen for Byen og gaaer lige til Diget om Christianalbrechts-Kog. Landet er sig selv godt, giver skøn Græsning til Fæ og godt Høe; men fordi det saa ofte sættes under Vand, lider Græsningen, og det afslagne Høe bliver ofte af Floden bortdrevet, til stor Skade for Indbyggerne. Endelig vinde nogle enkelte Personer deres Ophold ved det her brugelige Saltsyderie, som i forrige Tider blev langt mere drevet end nu. Tilforn vare her 16 Saltskibe, og lige saa mange Salthytte og en fast ikke mere brugbar Saltkiedel Hvorledes Saltet tillaves (345) fortæller Hansens §55 S. 36 til 38. Kirken er nye og har et Taarn. Den er 1749 af nye opbyggt og i det følgende Aar indviet. Den gamle var af Træ, ligere et Huus end en Kirke, og menes at have været indviet til Sognets catholske Skytshelgen St. Gallus. Kirken er 12 Fag lang og 14 Alne bred inden for

Murene. Paa Alteret staaer to store Messing Lysestager, givne 1646 af nogle i Menigheden; En Sølvkalk med Patel, begge forgyldte; En Sølv Brød-Æske, givet 1692 af Skipper Jölrich Briders. Midt i Kirken hænger en Messing Lysekroner med otte store og otte smaae Arme, foræret 1706 af tvende Skippere. Over den vesterste Kirkedør staaer Kong FRIDERICH V. Navn med Krone over. Klokken, som før har været i en af de nordstrandske Kirker, der undergik 1634, er af Hertug CHRISTIAN ALBRECHT hid foræret i Præsten Bernh. Boetii Tid. Den er støbt 1598 af Mag. Melcher Lucas i Husum. Præsten Antonius Bruns, Capellanen Johannes Petersen, og Kirkeværgerne Olde Fedder Levesen og Boye Hansen, hvis Navne staae derpaa, menes at have været til Emtes eller Evensbøll-Kirke i Nordstrand. Sproget er her Frisisk, men i Kirken og Skolen bruges det høytyske Sprog. (346)

VIII. Sildt og Herred.

Øen Sildt ligger i Nordsøen eller Vesterhavet, og er det allervestligste Land af Hertugdømmet Slesvig. Den er omtrent $2\frac{1}{2}$ Miil fra Høyer og fra Widingherred over Vandet næsten $1\frac{1}{2}$ Miil. Meyer har gandske rigtig aftegnet dette Lands Skikkelse, og hvis man nu finder nogen Afvigelse fra hans Tegning, er det ikke at undre over ved et Land, som er saa aldeles udsat for Magten af det vilde og rasende Hav. Øen løber ud i Odder eller Hjørner, at hvilke den yderste Ende mod Norden deles sig i to Grene, kaldede Udehorn og Melhorn, den østerste Næsehorn og den sydlige Faretrap eller Hornum. Landets Længde fra Norden til Sønden udgjør omtrent 4 Mile, og fra Østen (346) til Vesten $1\frac{1}{2}$ Miil. Breden af begge Landstreger udgjøre paa nogle Steder $\frac{1}{2}$, paa andre $\frac{1}{4}$ Mile lang. I gamle Dage har denne Øe været langt større end den nu er, og Danckweth har S. 93 anmerket, at den store Vandflod i Aaret 1353, som de Gamle kaldte Manddrenke, borttog paa Sildt de to Kirker og Sogne Stedum og List. Dette stadfæstes nogenlunde af et Register over Slesvig Domcapitels Gods og Præbender, som er forfattet kort efter bemeldte Aar, hvorudi siges, at i de tre Herreder Bøkingherred, Horsbyherred og Syld, som laae til Provstiet Withaa, vare nu fem Kirker og Capeller undergangne (modo V Ecclesiæ & Capellæ sunt submersæ). End videre siger samme gamle Register, at der uden Tvivl havde forud været 14 Kirkesogne paa Syld, men nu (omtrent 1360) ikkun fire. Et forsan in Sylt qvondam fuerunt XIV. Parochiæ modo IV. Paa Meyers Kort ved Danskwerth p. 89 opregnes disse 14 Kirker saaledes: Mabberum, Berlum, Lysttum, Knokbol, Legum, Ryllum, Marsum, Nistrum, Stedum, S. Severin, Eitum, Vardum, Hantum, Rystum vester Capell. Men hvorfra han har de 6 hedenske Templer, vides ikke; tho dem have Bønderne, som i Ebben anviste ham, hvor Stederne havde ligget, vel ikke kunnet nævne ham. Paa samme Kort forestilles Sildt ved Aaret 1240 næsten som landsat med Høyer- og Horsbøll-Herreder, hvorfra det kun blev skilt ved nogle ferske Søer og Strømme. Men at den dog ved den Tid baade har været, og er blevet anseet for en Øe, sees tydelig af det rare Monument Kong WALDEMAR II Jordebog, som opregner saavel Føhr som Sildt blant Hertugdømmets Øer. Man har endog ældre Documenter af 1141. 1203. 1226 i hvilke denne Øe nævnes Insula Sild. Disse Documenter bevise, at Øens rette og gamle Navn er Sild eller Sildt, endskiønt det i nyere Tider skrives Sylt og af Indbyggerne udtales (347) som Syll eller Søll, da de selv kalde sig Søllringer, hvilke de Danske udtale Sildringer og de Tydske Syltner. Dersom Navne, som rimeligt er, kommer af det danske Ord Sild, hvilken Fisk i gammel Tid der skal være fanget i Mængde, kunde man deraf slutte at de Danske have boet der førend Frisernes Ankomst og givet Øen Navn. Landets Vaaben som det fører o sit Segl er derfor ogsaa to over Kors lagde kronede Sild, og undertiden en Sild paa langs, uden Krone. Det nu brugelige Segl har Silden saaledes:

Men Indbyggerne kalde denne Fisk nu ikke Sild, men Heiring. Søen skyller alt mere og mere bort af denne Øes Strandbredder, dog er der paa den nordre Side af Morsum Sogn en god Tilvext af Slam, som med Tiden vil blive et got Stykke Land. I Morsum og Keitum Sogne er got Geest- og Marskland; I de to andre Sogne er der ikke saa meget, og imod Sandbankerne (die Dúnen) ere mange moserige og sandige Egne, hvorfor ogsaa Øens Frugtbarhed ikke svarer til dens Størrelse. Af Vildt haves her kun Harer, Ræve, Vildænder, Vildgies og en stor Mængde andre Arter Søefugle. Sandbankerne, langs med den vestlige Side af Øen, tage meget af for Havet, og beskytte saavel Øen som alle Marsklunde i Tønder-Amt. De ere bevoxne med Klittag, eller den i Sielland saa kaldte Marehalm, (348) som binder Sandet, og forhindrer dets videre Udbredelse. Paa Øens sydlige Side, paa en temmelig høy Marskggrund, vare Diger opførte, hvorigennem Havet brød 1633, og siden ere de ikke forbedrede. Dette er Aarsagen til at det salte Havs Oversvømmelser har næsten gandske fordervet det inden for de giennembrudte Diger liggende Marskland. Paa Øen er hverken Brænde eller Tørv, uden i Haverne, fornemmelig i Arksum Bye og Morsum Sogn. Graverne blive ved Volde af Græstørv eller Stene beskyttede mod de skarpe Vinde, særdeles af Nordost, som altid pleye at giøre stor Skade. Fiskeriet er nu lidet og ringe, undtagen Østersfangsten, som er et Regale og bortforpagtes; men Indbyggernes beste Næring bestaaer i Agerdyrkning, Fædrift, Strømpeknytning og fornemmelig Søefart. Mandfolkene gode Sømænd og klæde sig paa Skibsmaneer, Fruentimmerne derimod paa gammel Frisisk. Nogle Forestillinger af deres besynderlige Dragt sees paa hosføyede Kobber. De maae Mændenes Fraværelse passe paa Agerdyrkingen, og stille sig meget vel derved. Sproget er en frisisk Dialect, som meest nærmer sig til den Helgolandske, dog forstaae de fleste Høitydsk. Paa List (hvorom handles i danske Allas Tom 5 p. 729 tales Almindelighed Dansk. Danckwerth regnede Beboernes Antal i sin Tid til 1750, nu anslaaes de omtrent for 2900. Husene udgiøre et Tal af over 700, ,en formeeres aarlig, efterdi Jorderne ey følge Stavnen, men deles imellem alle Børnene eller Arvingerne, og kan sælges og pantsættes, saa at Eyendommene snart ere større og snart mindre. Hele Landet staaer saavel i det Geistlige som Verdslige under Tønder-Amt, undtagen ovenneldte nordlige Stykke, kaldet List, som hører til Ballum-Birk i Riber-Stift. Endog i de Tider, da hele Øen hørte Hertugen til, var dette Stykke Kongeligt, formodentlig for den gode Havn skyld, hvori K (349) CHARISTIAN IV. selv laae med sin Flode, hvorfor den og nu kaldes Kongens Havn.

Dog er den nu gandske opfyldt med Sand og Slam, og aldeles ubrugelig. Denne Havn maae dog nøye skilles fra Lister-Dyb, hvorigiennem Skibene seyle ind fra Havet, imellem de nedsiunkne Steder, og fra Lister-Rhede, som gaaer østen fra ind i Landet, og begge ere temmelig dybe. Man holder i Almindelighed for at de frisiske Indbyggere først ere komne fra Ostfrisland, og grunder denne Mening iblant andet derpaa, at der ved den undergangne Stad Wendingstad i Nordvester-Herred, hvoraf Sildt 1240 udgiorde en Deel, var en Havn, kaldet Fuesenhaven eller Frisernes Havn. Øen har en Landfoged, som modtager Skattrne, og bestaaer for nærværende Tid af følgende 4 Sogne:

- 1) Morsum Sogn (a) Grot-Morsum. Lytje-Morsum. Morsum Veyrmølle. Osterende. Walle. Schellinghorn. Holm I alt 200 Huse (350)
- 2) Reitum Sogn (b) Archsum. Reitum. Tinnum. Braderup. Kampen. Wennigsted. I alt 359 Huse.
- 3) Westerland Sogn (c) Westerland Bye, indbefattende Syderhedig, Osterhedig, Vesterhedig og Nørrehedig. Desuden Osterende. Syderende, Norderende. I alt ved 130 Huse.
- 4) Rantum Sogn (d) Rantum Bye, i alt 28 Huse. (352)

- a) Dette Sogn ligger paa Øens østlige Kant. Landsbyerne ligge i en Cirkel, i hvis Middelpunct Kirken og Veyermøllen staaer. I Sognet er Færgen til Klanxbøll udi Widingherred. De som ere bekiendte, kunde om Sommeren i godt Veyr udi

Ebbetiden gaae denne Vey til Fods. Kirken menes af nogle at have hedet St. Martini, af andre St. Laurentii Kirke, og skal i de catholske Tider have været den ældste paa Landet, dog kun et Capell, hvortil alle danske Biskopper 1448 gave Aflad. 1481 gav den pavelige Legat Marinus Fregenus et nyt Afladsbrev paa 40 Dage. Alteret er opmalet 1738 og prydet med Christi og hans Apostlers Billeder. Fonten er af Kampesteen. Prædikestolen er overmaade smuk og giort 1698. Den forestiller i det skønneste Billedhugger-Arbeide Christi hele Historie fra hans Undfangelse til hans Himmelfart. Udvendig er Kirken i god Stand og blytakt, men uden Taarn. Klokken, som 1767 er omstøbt, hænger i et Klokkehuus. 1628 blev Kirken af de Keiserlige brugt til et Castel, og følgende (350) Aar blev Landet hiemsøgt af Pest, hvorfore dette Vers ogsaa findes i Kirken:

Vnze kerke Mit sCanz VnDe graVen Vast,
Versekert, beset In eIner hast.
Dat Iahr Darnach In korter VrIst
De pest Vns sLVX geVoLget Ist.

Man siger at Præsten, Hr. Joh Boetius skal i Pesten have mistet sine sex Børn, men med samme sin Kone efter Pesten have avlet sex andre. Paa Marken ere to stykker Jord, hvoraf det eene tilforn har tilhørt Minoriterklosteret, og det andet Diaconatet. 1567 døde her af Sognet 243 Mennesker. 1571 i Aug var Pesten her igien, og varede til i Nov. 1598, udi hvilken Tid her af Sognet døde 142 Mennesker. 1622 i Junii var her en stor Storm og Oversvømmelser, og ligeledes 1630. I den store Vandflod 1634 druknede her 7 Menneske. 1744 den 15 Martii druknede paa engang 50 unge Søfarere af Menigheden, som agtede sig til Holland tillige med 34 Personer af andre Sogne her paa Landet.

- b) Kirken, som i Pavedømmet har hedet St. Severini Kirke, er stor og prydet med et høyt Taarn, men uden alle Merkværdigheder. Tet ved Kirken har lagt et Minoriterkloster, hvoraf de saa kaldte Munkebolsjorden have deres Navn. List Indbyggere holde sig frivillig til denne Kirke, dog uden at svare noget dertil. Fra Keitum Mark gaaer en Færge over til Høyer, som er til Vands 3 Mile. I dette Sogn findes Ruders af de to gamle ødelagte Skandser, Arksumborg og Tinnumborg. Ved Kampen og Wenningsted findes paa Heden gamle Kiempegraver, som Indbyggerne ey alene her, men endog paa det faste Land og nogle Steder i Tydskland kalde Riesenbetten. Herom handler Noodt 2 B. 4 St. p. 578 – 580. Af adskillige (351) Gravhøye her i Egnen opgraves sorte Leer-Urner, fyldte med Aske, hvorhos findes en Mængde Atiqviteter, hvoraf Camerer har givet endeel Tegninger i sine Breve. Rothe Kliff, mellem Kampen og Wenningsted er en meget høy og steil Havbred, som har faaet dette Navn af den røde sandige Grund, og gjør denne Øe meget kiendelig fra Søsiden.
- c) Dette Sogn ligger vesten paa Øen, tet op til Sandbankerne og har siden 1744 lidt en overmaade stor Skade af Flyvesand. Dets Oprindelse er af det gamle Kirkesogn Citum, som for længst paa samme Maade er aødelagtPaa Tinnums Grund staaer en kongelig Veyrmølle, som hvert siette Aar bliver bortforpagtet. Kirken, som tilforn har været Citum Sognekirke, og St. Nicolaus nelliget, stod for omtrent 150 Aar siden paa Sandbankerne, men blev afbrudt, og 1737 opbyggt paa sit nu værende Sted. Dog staaer et Sted paa Muren Aarstallet 1635. Jorden er sandig og maver hvortil deels Flyvesanden, deels Havets idelige Oversvømmelser have

budraget meget. Men Luften er meget sund, hvorfor det ikke heller er rart, atsee Folk opnaae en paa andre Steder usædvanlig Alder, hvortil Diæten vel ogsaa bidrager meget. Den vestlige Havbred er ellers meget farlig for de Søfarende.

- d) Dette Sogn er et Annex til det forrige og har fordum været meget stort, som kan sees af de mange Stolerader, som vare i den gamle Kirke, hvortil sluttelig andre nu undergangne Landsbyer have hørt, som, tillige med alt Agerlandet, ere ødelagte af Sandflugt. Muren af den gamle Kirke, som 1757 blev afbrudt, deels for Brystfældighed, deels af Frygt for Oversvømmelse, da den laae langt ude, sees endnu i Sandbankerne. I samme Aar blev en anden liden Kirke opbyggt, som svare til Sognefolkenes Antal. Sonden for Byen ere Rudera af det forfaldne Rantumborg. (352) Sandbankerne strekke sig ved Hornum henimod 2 Mile ud i Søen, og er der sammesteds en Østersbænk af samme Navn. Da alt Agerlandet reent er ødelagt af den flyvende Sand, maae Indbyggerne nære sig alene af Skibsfart og Haandarbeide.

IX. Østerlandsfjør.

Om Øen Fjør i Almindelighed, samt dens vestlige Deel i Særdeleshed, som hører til Riber-Stift og almindelig kaldes Westerlandsfjør, er allerede Tom 5. p. 725 til 730 givet den fornødne Efterretning, hvor ogsaa Indbyggernes usædvanlige Dragt paa to Kobberstykker for en Deel forestilles. Den østlige Deel, som staaer under Hertugdommet Slesvig og Tønder-Amt, kaldes i Almindelighed Østerlandsfjør og er et Stykke af det gamle Østerherred, som forgik 1240 udi den store Oversvømmelse, undtagen nogle faa overblevne Stykker, hvoriblant Fjør og Amrom. I denne Deel indeholdes 1/3 af Øens Geest og 2/3 af dens Marskland, hvilket sidste 1711 paa Hertug CHRISRIAN AUGUST Befaling blev opmaalt, og befundet 6107 Demater 3 Saater 24 Roder Eyderstedsk, eller 5790 Demater 165 Roder og 11 Fod Tøndersk Maal. Hertil hører Flekken Wyck, smat 5 1/3 Landsbyer, hvilke i Aaret 1770 udgiorde 815 Huse. Under Consistorial-Retten i Tønder staae tillige de 3 2/3 Landsbyer, som høre til St. Johannis Sogn, og i verdslige Sager staae under Birkefogden paa Westerland, som for nærværende Tid tillige er Landfoged over Øens østlige Deel. Paa hele Øen ere 13 Gryn- Korn- og Sav-Møller, samt over 1500 Søfarende. Til Østerlandsfjør hørefølgende 2 Sogne:

- 1) St. Nicolai Sogn (a). Flkkken Wieck. Boldixum. Wrixum. (353)
 - 2) St. Johannis Sogn (b) Øvenum. Midlum. Alchersum. Nieblum. Af Vesterlandsfjør høre her til Sognet: Goting. Burgsum. Witsum. (354)
- a) I dette Sogn er Agerlandet meget ringe, stenet og sandig, dog voxer Kornet (353) ligesaa godt og tykt under Brambær-Buskene, hvilke her ikke kunne udryddes, som paa de Steder der er frie for denne Vext. I Kirkemuren ere fundne tre smaae Sølvmynter med et Kors og Kong WALDEMARS Navn. Paa nordre Side af Kirken skeede 1707 en Tilbygning, da Hr. Henning Feddersen var Sognepræst, som sees af en derpaa staaende Indskrift. I Pavedømmet skal her have været fem Altere; nu er her kun eet, som er opsat 1643. Altertavlen er malet med bibelske Historie og adskillige bibelske Sprog paa Plattysk. Orgelværket er af nyt opbygget 1735. Paa den nye Prædikestoel sees St. Nicolau Billede af Billedhugger-Arbeide; paa den gamle derimod Syndefaldet og hele Christi Levnet. Klokken er 1725 omstøbt i Husum.

Taarnet er fiirkantet, oven til skievt og takt med Blye. Saavel i Flekken som i hver af Byerne, er en Skole. Ved Kirken staae en Præst og en ordineret Catechet. Wieck, som uden Tvivl har sit Navn af sin Beliggenhed, da det ligger ved en Vig, er for den største Deel bygt paa hollandsk Maade, og bestaaer af over 150 Huse. Seyladsen er god, efterdi Rheden er en god Havn, hvori Skibene kunne ligge i Sikkerhed for Sydvest- Vest- og Nordvest-Vindene, som ellers vare farlige.

- b) Kirken ligger midt paa Landet i Nieblum Bye, som næst Øvenum er den største Bye paa hele Øen. Den er en lang, bred og høj Korsbygning, med et temmelig høyt grundmuret Taarn. Altertavlen er til at lukke op med 2 Fløye. Midt paa sidder Gud Fader og Jomfru Marie paa en Trine, hvoraf Gud holder Verden i den venstre Haand, medens han med den højre kroner Jomfrue Marie, som beder med sammenfoldede Hænder. Paa højre Haand staaer St. Johannes den Døber, og paa venstre Pave Sylvester II i hvis Tid nogle mene at Kirken skulle være bygt. Billdhugger og Maler-Arbeide er i sit Slags fortreffeligt. Paa Alterets søndre Side sees an anden Billedstøtte af St. Johannes den Døber i Legems-Størrelse, (354) men Arbeidet derpaa er ikke saa smukt. Fonten er af en rødagtig Kampesteen og Kalken af Sølv, stærk forgyldt, med et lidet Cricifix loddet paa Siden, samt denne Indskrift: Hunc calicem petivit Dn9 Petr) Ecke so Dni M.CCCCI x. VI., Paa Prædikestolen, som og er temmelig gammel, sees adskillige bibelske Historier afmalede. Orgelværket har 9 Registrere og 1 Pedal; men i Taarnet hænger ey mere end en maadelig Klokke. Nordmarsk har førend Reformationen hørt til denne Kirke, men er nu et Sogn for sig selv, dog ere de Døde her begravne, indtil for kort Tid siden. Hver Bye underholder sin egen Skole og Skolemester. Alle Huse ere grundmurede og tækkede med Siv eller Halm. Paa Brænde og Tørv er her stor Mangel, da al Ildebrand tillige med det meste Korn maae hentes andensteds fra. Om Vinteren kommer hertil en stor Deel fremmede Søefolk, for af Landets Indbyggere at lære Navigationen. I Sognet ere to saa kaldte Fugle-Køyer, en i Vester- og en i Østerland, hvori hver Høst fanges mangfoldige Vildænder af tre Arter, hvoraf endeel fortæres her paa Landet, skjønt den største Deel føres bort til Skibs og betaales temmelig dyrt.

De inden dette Amts Grændser liggende octroyerede Koge.

Blumenkog. Blumenkog grændser mod Vesten til Faretofter-Synderkog, mod Norden til Botslot-Søe og Kog, mod Østen til Waygaard og Ockholmkog, og mod Sydvest til Vesterhavet. En Deel deraf er nedrig Mosejord, begroet med Rør og Siv. 1643 gav Kong CHRISTIAN IV. Amtmanden i Flensborg Kay v Ahlefeld, og Hertug FRIDERICH III. Amtmanden i Tønder Wolf Blome Frihed til at inddige dette Landstykke, hvorpaa de begyndte 1648 og 1652 bragte det lykkelig i Stand. To tredje Dele af denne lille Kog, som i alt udgiøre 201 Demater høyt Land, og 16 Demater nedrig Bond, som næsten Aaret ud staaer under Vand, høre til Botslot-Gods og (355) kaldes Botslotter-Blumenkog. Den øvrige tredje Deel bestaaer af 108 Demater og har adskillige Eyere, da den første kun tilhører Forvalteren paa Lytkenhorn Niclas Reeder, samt Christian Jensen og Christian Jessen. Kogen har ingen Jurisdiction, men staaer umiddelbar under Oberretten. Huse findes ikke i denne hele Kog, og altsaa ere her heller ingen Indbyggere, men alt Landet bruges til Sæd og Græsning. Dens Uddige er 225 Roder.

Bottslotter-Kog. Bottslotter-Kogs Grændser ere mod Sønden Blumenkog, samt Faretofter-Kogs Grændser ere mod Sønden Blumenkog, samt Faretofter-Syderkog; mod Vesten Faretofter-Norderkog; mod Norden skilles den fra Herrenkog ved et stort, fiskeriigt og tildeels dybt Vand, som kaldes Bottslot, eller Bottslotter-Søe, af det frisiske Ord Schlott, som betyder et inden for Digerne i Marsken staaende Vand. Octroyen er givet af Hertug FRIDERICH III og dateret Gottorp den 25 Nov. 1631. Inddigningen skeede 1633. Kogen har ingen Jurisdiction, men staaer umiddelbar under Oberretten. Den eene Deel deraf har mange Besiddere; den anden, som bestaaer af 290 Demater, tilhører forømtalte Forvalter Nicolai Reeder og Medinteressenter; Denne Deel tillige med forømtalte Bottslotter-Blumenkog, udgør det saa kaldte Gods Bottslot, hvorefter aarlig til første May svares 150 Rdlr. I danske Kroner, som en landsherrelig Recognition, til Landskriveren i Tønder. Eller har Kogen Religionsfrihed i Bottslotter- og Blumenkog; er ogsaa i Fredstider aldeles frie for overordentlige Skatte og Paalæg. Paa Godset ere ikkun 3 Huse, nemlig Store Bottslot, Lille Bottslot og et Huus paa Harkesdige. Strax ved Store-Bottslot paa det høye saa kaldede Hollænder-Dige, som de nederlandske catholske Participanter 1634 anlagde fra Synder-Waygaard til Faretoft, hvorved de gjorde Øen Faretoft landfast, stod tilforn en romersk-Catholsk Kirke, som (356) omtrent 1634 er opbyggt af Pater Filster. Baron von Königstein solgte Godset 1680, da Kiøberen strax lod Kirken afbryde, og den nu værende Gaard, Store-Bottslot, opbygge i Nærheden af det Sted, hvor Kirken havde staaet.

Gammel Christianalbrechts-Kog. Gammel Christianalbrechts-Kog grænser mod Norden til Emmelsbøll Sogn og Gotteskog, mod Østen til Detzbøll, mod Sønden og Østen til nye Christianalbrechts-Kog. Denne frugtbare og fortreffelige Kog har sin egen Ret, bestaaende af Inspecturen og sex Raadmænd. Octroyen er givet af Hertug CHRISTIAN ALBRECHT den 2 Oct. 1681. Inddigningen begyndte 1682 og var 1684 færdig. Hele Kogen indeholder 2735 Demater 70 $\frac{3}{4}$ Roder, og desuden endnu omtrent 25 Demater, som ere henlagte til Præsten, naar der engang kunde en Kirke blive bygt der i Kogen.

Nye Christianalbrechts-Kog. Nye Christianalbrechts-Kog støder mod Østen til Deetzbohl Sogn og indslutter paa vestre og søndre Side Anvexten for Gammel Christianalbrechts-Kog. Begge disse Koge have en Inspector, samme Raadmænd og samme Rettigheder, ifølge en hertugelig Resolution af 5 Nov. 1703. Inddigningen begyndtes 1705 og endtes 1706. Hele Kogen bestaaer af 2078 Demater 165 $\frac{3}{4}$ Roder. Uddigerne ere i alt 936 Roder.

Dagebøll-Kog. Dagebøll-Kog er tilforn omtalt ved Dagebøl Sogn, og ved Octroy, dat. Gottorp den 20 Sept. 1700 gandske skilt fra Bøkingherred. Den nordøstlige Deel af denne Kog grændser mod Norden og Østen til Kleyseer-Kog, ved hvis Inddigelse den 1727 blev landfast. Kogen har sin egen Jurisdiction, Inspector og Kogsret, fra hvis Domme man i borgerlige Sager kan appellere, naar det er om en Pengesum over 200 Rdlr. Den indeholder 1005 Demater, hvorefter de 705 svare alle ordentlige og overordentlige Skatte og Paalæg til Landskriveren i Tønder; de øvrige 300 derimod betale de (357) sædvanlige Skatte umiddelbar til den kongelige Casserer i Rendsborg. Uddiget er 1762 Roder 3 Fod.

Friderichs-Kog. Friderichs-Kog grændser mod Sønden til Rødenes Sogn og mod Østen til nye Rutebøll-Kog. Den er 1200 Demater stor, har den 15 Oct. 1690 faaet sin Octroy af Hertug CHRISTIAN ALBRECHT, og er inddiget 1692. Den har kun eet Huus og en Vandledning, som gaaer igiennem nye Rutebøll-Kog. Denne Kog har tillige med Kleyseer-Kog og begge Christianalbrechts-Koge, i Henseende til Politie-Borgerlige-Pinlige- og Dige-Sager, samme Jurisdiction som Kogene paa Nordstrand, ligesom disse 4 Koge ogsaa bruge den eyderstedske Landret.

Gottes-Kog. Gottes-Kog er deelt imellem mange Lodseyere, men anføres her fordi et Interessentskab. Ifølge Octroy af 1 Maji 1709 have faaet en egen Inspector over deres Jorde, og 1768 deres egen Jurisdiction i Borgerlige og Piinlige Sager. Altsaa udgiøre disse Jorder nu en virkelig Octroyeret Kog, hvori den nordstrandske Land-Ret er indført. Jordene ligge sidt paa det nedrigste Sted i Gottes-Kog, saa at der i vaade Aar voxer næsten slet intet Høe, og udgiøre 2250 Demater 16 Roder Schlik-Jord. Heraf svares intet til Landsherskabet, men alene Kogspenge og Dige-Contingenterne. Inspecturen er tillige Tingskriver og Digefoged. Af Raadmændene ere 2 af Kierherred, 2 af Bøkingherred og 2 af Widingherred.

Kleyseer-Kog. Kleyseer-Kog ligger imellem Herren-Kog, Faretoft-Kog, Dagebøll-Kog, nye Christianalbrechts-Kog og Korn-Kog, bestaaende af 2365 Demater, og har den 24 Martii 1725 faaet sin Octroy af Kong FRIDERICH IV. Inddigningen blev samme Aar foretaget, og blev færdig 1727. Uddiget er 690 Rodec.

Nye Rutebøll-Kog. Nye Rutebøll-Kog grændser mod Sønden til Brunsodder-Kog, mod Vesten til Friderichs-Kog, og mod Østen til Høyer- og (358) Rutebøll-Diger. Den er 1100 Demater stor, blev octroyeret den 30 Januarij 1712 og inddiget 1715. Kogen har sin egen Jurisdiction i Borgelige og Piinlige Sager, hvorudi der dømmes efter den eyderstedske Landret. I Borgerlige Sager kan ey appelleres fra denne Dom, uden den omtvistede Summa er større end 200 Rixdaler. Af Diger har denne Kog ikke meget at underholde, men da en stor Mængde Vand fra Tønder Amt og Friderichs-Kog maae have sit Udløb igiennem denne Kog, hvortil 5 Sluser ere anlagte; maae ofte det side Land i denne Kog tage stor Skade, naar Sluserne ved en vedholdende stærke Vestenvind og det stærke Tilløb af fersk Vand ikke kunne aabne sig. Uddiget er 182 Roder 3 Fod langt.

De adelige Gaarde og Godse i Tønder Amt.

Ahretoft. Ahretoft. I Kliplef Sogn, var tilforn en Meiergaard til Seegaard, hvorfra den 1725 blev solgt, dog besiddes den nu af Seegaards Eier, Landraad Hieronymus von Thienen.

Bærg. Bærg eller Barg i Leck Sogn Kierherred, er en Meiergaard til Fresenhagen, og tilhører dennes Eyer Henning Herrn.

Boversted. Boversted, i Ladelund Sogn Kierherred, ligger 2 Miile fra Tønder og er nu et adskildt Gods. Hovedgaarden er for lang Tid siden afbrudt, og i dens Sted findes nu paa Godset intet andet end Bøndergaarde og Huse. Den ene Deel bestaaende af 21 Plov tilhørte for Landraad von Thienen til Maesleben, nu Justitzraad Piper. Den anden Deel af 71 Plov eyer Peter Hansen og Lodseyere, tilforn Statholder Grev Carl Ahlefeld.

Búllsbøll. Búllsbøll i Leck Sogn, Kier Herred, er et lidet Gods, som i Aaret 1761 blev bortsolgt i Stykkeviis, tilhørte før Grev Carl Ahlefeld, nu Nicolai Nissen og Christian Jeebe. (359)

Fresenhagen. Fredenhagen i Leck Sogn, Kierherred, ligger 3 Miile fra Flensborg og Tønder, og tilhører Henning Herrn. 1554 tilhørte denne Gaard Jörgen von der Wysk, siden Hr. Coldorf i Hamborg.

Friesmark. Friesmark i Aventoft Sogn, Widingherred, er et kongeligt Cammergoods, som med en Dæmning er sammenføyet med det faste Land.

Gaarde. Gaarde i Leck Sogn Kierherred, en halv Miil fra Fresenhagen, som det i de ældre Tider har hørt til, men 3 Miile fra Flensborg, og næsten ligesaa langt fra Tønder. Det nedlagte Gods Svinebek er indlemmet i dette Gods, som nu besiddes af Nis Lorentzen.

Gravensteen. Gravensteen i Quars Sogn, Lundtoft Herred, hvorom siden.

Grøngrist eller Grúngrist i Fieldsted Sogn Lundtoftherred, laae tilforn til Seegaard. Af Godset er den største Deel nu kommet til Schobøllgaard og Laygaard, men Gaarden og en liden Deel af Godset besiddes for nærværende Tid af Asmus Böysen.

Grunhof, Grunhof., en kongelig Gaard i Burkarl Sogn Gluxherred, var tilforn adelig. Af Eyerne vides: Wulf von der Wisch tho Grundhoffe 1524. 1532. Christopher Gensch von Breitenau 1690.

Haistrup. Haistrup, et kongeligt Cammergods i Biolderup Sogn Sluxherred, tilhører nu Thoams Sønniksen, som 1754 købte det af sin Slegt Wilhadus Fabricius og den 5 Martij samme Aar fik kongelig Confirmation paa dets Friheder, som ere daterede 1727 den 25 Febr. 1731 den 9 April 1743 den 8 April 1744 den 23 Decbr. Og 1747 den 19 Maji. 1697 tilhørte Dorothea Nissen, forrige Herredsfoged i Sluxherred Hans Nissens Enke, og Hinrik Ibenthals Svigermoder, dette Gods. 1697 den 6 Nov. Blev dets aarlige Udgifter af Hertug FRIDERICH fastsat til 34 Rixdaler og for det øvrige ganske befriet propter speciale meritum. Godset staaer under Overretten og dets Plovtalet er gandske separeret fra Amtets. (360)

Hestholm. Hestholm, en Meiergaard strax ved Tønder, hvoraf endeel er bortsolt, det øvrige tilhører Hemme Carstessen.

Hogelund. Hogelund i Leck Sogn Kierherred, har tilforn hørt ytil Fresenhagen, men er nu et Gods for sig selv, som nu besiddes af Nis Nissen.

Karrharde. Karrharde i Klixbøll Sogn Kierherred, tilhører nu for den største Deel Paul Sibbes Arvinger. Hovedgaarden laae i Klixbøll Bye, men er for meget lang Tid siden afbrændt. Før var Eyermanden Grev Carl Ahlefeld.

Kieding. Kieding i Fieldsted Sogn Lundtoftherred, tilhører Hertugen af Augustenborg.

Kielstrup. Kielstrup i Holebøll Sogn Lundtoftherred, var tilforn en Meiergaard til Seegaard, hvorfra den 1725 blev solgt, og tilhører nu Hertugen af Augustenborg. 1546 nævnes i et Kong CHRISTIAN III Brev: ”Unse liebe besondere Grunder, Jep Peterssen tho Kelstorp nagelassene wedeue”.

Klixbøll. Klixbøll, Klixbøll Sogn Kierherred, ligger halvanden Miil Sønden for Tønder, og tilhører Capitain Sönke Ludvig Petersen. 1545 nævnes, og tilhører Capitain Sönke Ludvig Petersen. 1545 nævnes Mette Andersen og 1546 Magnus Andersen til Klixbøll. For en Snees Aar siden Cancellie Assessor Bentzon.

Koxbøll. Koxbøll, Emmerslef Sogn Høyerherred, et tilforn adeligt, nu kongeligt Gods bestaaende af 34 Plove, som tildeels ligge paa Sildt og deels i andre Sogner. Haraf høre 6 Plove, som arveligen ere bortfæstede umiddelbar under Ober-Retten. De øvrige Fæstebønder stevnes derimod for deres Herreds-Ting. Grev Christian Rantzov solgte 1649 denne Gaard til Hertug FRIDERICH.

Laygaard. Latgaard i Quars Sogn, har før lagt til Seegaard. I Aarene 1765 og 1765 bleve mange Stykker solgte herfra, men Hovedgodset tilhører endnu Andreas Petersen. (361)

Lytkenhorn. Lytkenhorn, i Leck Sogn Kierherred, 2½ Miil fra Tønder, tilhører nu Geheimeraad Friderich Wilhelm de Cheufses.

Schobøllgaard. Schobøllgaard, i Fielsted Sogn Lundtofterred, ligger 1½ Miil fra Apenrade og tilhører Justitzraad Christopher Trogillus Koch og tilforn hans Fader, Provst Koch i Apenrade. 1642 forekommer Jasper von Buchwald tho Schubelgard.

Seegaard. Seegaard, i Kiplef Sogn, 1½ Miil fra Apenrade, ligger i den fiskerige Seegards Søe, og var tilforn deelt i to Godser af samme Navn, som siden igien ere forenede; men 1725 bleve de fleste Meyergaarde bortsolgte og skildte fra dette vigtige Gods. Af Eyerne vides: 1) Clawes vab Aleuelde Benedictes sone 1460. 1470. 2) Benedix unde Jörgen van Aleuelde Gebrödere 1494. 3) Claus og Bendix Ahlefeld 1497. 4) Georg Ahlefeld, døde 1500. 5) Henneke Alefeld tho Garden 1524. 6) Gregers Ahlefeld til Stoltelund. 7) Grev Friderich Ahlefeld den Ældre 1664. 8) Grev Friderich Ahlefeld den Yngre. 9) Kammerherre von Thienen. 10) Nu Landraad Hieronymus von Thienen.

Soelwig. Soelwig, tilforn en adelig, nu en kongelig Gaard, som tilforn har havt sin egen Jurisdiction, men efter 1724 høre Underdanerne, som boe adspredte i 9 Sogne, til Amtet, og svare hver til sit Herredsting. Hovedgaarden er endnu ved Magt i Hostrup Sogn Sluxherred. Af Eyerne vides: 1) Hartwicus & Wulf de Solwic 1362. 2) Peter Eriksen 1397. 3) Eggert Groszke eller Giordsen 1500, af hvilken Familien flere have eyet denne Gaard. 4) Melkior Rantzau købte Godset 1606. Stoltelund. Stoltelund i Tinglef Sogn Sluxherred, er 1741 af Etatsraadinde Grundt lagt til den af hende i Bredsted for 4 Enker oprettede Stiftelse. Af de ældre Euere vides alene Gregers Ahlefeld ved 1580 (362)

Sydergaard. Sydergaard, en nu kongelig, men tilforn adelig, Gaard i Emmeslef Sogn Høyerherred; Paa Gaardens Mark ere sex arvelige bortforpagtede Fæsteboel, som have én Eyer med foromtalte sex Boel af Koxbøll Gods i samme Sogn.

Toftum Toftum, i Emmelsbøll Sogn, Widingherred, tilhører nu Peter Lewesen, som har arvet den efter sin Fader.

Amtmænd i Tønder Amt.

Iven von Reventlou 1534
Godske Buchwald 1538
Otte von Thienen 1554
Bendix von Ahlefeld 1560
Johan v. d. Wisch 1580
Otto von Qvalen 1590
Hans von Thienen 1590.
Diderich Blome 1595.
Hans v. d. Wisch 1608 – 1624.
Wolf Blome 1624 – 1661.
Detlev v. Ahlefeld 1661 – 1667.
Bartram Powisch 1667 – 1673.
Hans v. Thienen 1673.
Joachim v. Ahlefeld 1691.
Joh. Ludv. Baron af Königstein, blev afsat.
Henrik, Greve af Reventlou.
Johan Georg von Holstein 1713.
Friderich Wilhelm v. Holstein 1730. døde 1767.
Ulrik Adolph, Greve af Holstein 1763.
Kammerherre Henrik Christopher Friderich Bielke. 401